

NİĞDE ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ

U L U S L A R A R A S I
TÜRK DÜNYASI

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF TURKISH WORLD STUDIES

ISSN: 2651-5180

YIL / YEAR: 2024

CİLT / VOLUME: 7

SAYI / NUMBER: 2

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİDİR

ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkish World Studies

Kısa Adı: **TÜDAD**

e-ISSN: 2651-5180

Yıl: **2024** Cilt-Sayı: **7(2)**

Sahibi

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Adına

Rektör

Prof. Dr. Hasan USLU

EDİTÖR KURULU

Baş Editör

Prof. Dr. Hikmet KORAŞ

Türkiye

Prof. Dr. Fatih YÜCEL
Doç. Dr. Bayram POLAT
Doç. Dr. Çiğdem ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Adem YELOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Turgay DÜĞEN
Dr. Öğr. Üyesi Perizat YERTAYEVA

Azerbaycan

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Özbekistan

Prof. Dr. Xojamurod JABBOROV

Yabancı Dil Editörleri

Dr. Gülşat ŞAYKENOVA
Dr. Umsunay ZHUMASHEVA
Dr. Dilrabo ABDAZIMOVA
Malika MUSSUROVA

Editör Yardımcıları

Arş. Gör. Mesut SÖNMEZ
Arş. Gör. Kevser AKMAN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Gülmira ABDRASİLOVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi – Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

(Bakü Avrasya Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Jarkınbike SÜLEYMANOVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi – Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Muhabbet KURBANOVA

(Özbekistan Millî Üniversitesi – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Nevzat TOPAL

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Abdumurod TİLAVOV

(Ali Şir Nevai Üniversitesi – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA –KEKEÇ

(Bakü Avrasya Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

Doç. Dr. Mutellim REHİMOV

(Bakü Avrasya Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

Doç. Dr. Sayavuş QASIMOV

(Bakü Avrasya Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

Doç. Dr. Meder SALİEV

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Perizat YERTAYEVA

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Dr. Mzisa BUSKİVADZE

(Tiflis Devlet Üniversitesi – Tiflis / GÜRCİSTAN)

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Adem ÖGER

(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Nevşehir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ahmet BURAN

(Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Alimcan İNAYET

(Ege Üniversitesi – İzmir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bekir ÇINAR

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Bibigül İLİYASOVNA İMANBEKOVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi – Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Bülent KARA

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Dostnazar HİMMATALİEV

(Çirçik Devlet Pedagoji Üniversitesi – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Elman NESİROV

(Devlet İdarecilik Akademisi – Bakü / AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Enver KAPAĞAN

(Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi – Bolu / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

(Fırat Üniversitesi – Elazığ / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Erkin EMET

(Ankara Üniversitesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Faruk ÇOLAK

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Fatma AÇIK

(Gazi Üniversitesi - Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Gülmira ABDRASİLOVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi – Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

(Bakü Avrasya Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

Prof. Dr. İrfan MORİNA

(Priştine Üniversitesi – Priştine / KOSOVA)

Prof. Dr. Hatice İÇEL

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. İbrahim MARAŞ

(Ankara Üniversitesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Jabbor USAROV

(Çirçik Devlet Pedagoji Üniversitesi – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

Prof. Dr. Kerim TÜRKMEN

(Erciyes Üniversitesi – Kayseri / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Mayıl ASGEROV

(Bakü Avrasya Üniversitesi – Bakü / AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Mehmet EKİZ

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Möldir ORAZALİYEVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi – Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. M. Serkan TAFLIOĞLU

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Mereke ATABAYEVA

(Kazak Ulusal Kızlar Pedagoji Üniversitesi - Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Mustafa TALAS

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nergis BİRAY

(Pamukkale Üniversitesi – Denizli / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Nizami MAMMADOV

(AMEA Folklor Enstitüsü – Bakü / AZERBAYCAN)

Prof. Dr. Svetlana SMAGULOVA

(El Farabi Kazak Milli Üniversitesi - Almatı / KAZAKİSTAN)

Prof. Dr. Talip YILDIRIM

(Uşak Üniversitesi – Uşak / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Yıldray ÖZBEK

(Akdeniz Üniversitesi – Antalya / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ziya AVŞAR

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Bayram POLAT

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Lokman ZOR

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Mustafa KUNDAKÇI

(Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi – Bolu / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Radik GALIULLİN

(Yar allı Devlet Pedagoji Üniversitesi – Yarçallı / TATARİSTAN/RUSYA)

Doç. Dr. Ramis KARABULUT

(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi – Niğde / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Reyila KAŞGARLI

(İstanbul Üniversitesi – İstanbul / TÜRKİYE)

Doç. Dr. Umid HODJAMKULOV

(Çirçik Devlet Pedagoji Üniversitesi – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

Doç. Dr. Taalaybek ABDİYEV

(Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV

(Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

Dr. Öğr. Üyesi Zeki GÜREL

(Gazi Üniversitesi – Ankara / TÜRKİYE)

Dr. Kaliya KULALİYEVA

(Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

Dr. Natela MİRİANASHVİLİ

(GÜRCİSTAN)

Yayımcı

Türk Dünyası Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (TUDAM)

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi 3. Kat 51240 Merkez Yerleşke/NİĞDE

utudad@gmail.com

DİZİNLER

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

INDEX COPERNICUS

ASOS indeks

İSAM

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Demirci Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar-1 (Bitkiler)
Contributions to the Compilation Dictionary from Demirci Dialect-1 (Plants)
Cihan ÇAKMAK
67-88

Edimbilimsel Bir Olgu Olarak Gösterim: Dede Korkut Örneği
Deixis as a Pragmatics Phenomenon: The Example of Dede Korkut
Ezginur TAŞTAL
89-106

Öğretmen Görüşlerine Göre Etkili Okul Özellikleri
Effective School Characteristics According to Teachers' Views
Bahadır GÜLBAHAR / Mehtap ALTINOK
107-124

Түркілік Дүниетанымдағы Космогониялық Тәңірі Атауының Лексика-Семантикалық Сипаты
Lexical-Semantic Characteristics of the Name of Cosmogonic God in the Turkic Worldview
Мерует АМАНГАЗИЕВА / Перизат ЕРТАЕВА / Жумазия АБДРАХМАНОВА
125-136

Rusların Azerbaycan Türklerine Kasıtlı Yaklaşımlarının Nedenleri
Reasons for Russians' Different Attitudes Toward Azerbaijani Turks
Şefahet ALİYEV
137-146

Cezayir'de (Algiers) Türk'ün ve Türkçenin İzleri
Signs of Turkish and Turkish in the Algiers
İbrahim Ethem ÖZKAN
147-154

Çakmak, C. (2024). Demirci ağzından Derleme Sözlüğü'ne katkılar-1 (Bitkiler). *Uluslararası Türk Dünyası Dergisi*, 7(2), s. 67-88.

DEMİRCİ AĞZINDAN DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR-1 (BİTKİLER)

Cihan ÇAKMAK*

Öz: Ağız araştırmaları toplumların en önemli kültür taşıyıcısı olan dilin nesilden nesile aktarılmasında ve kayıt altına alınmasında en önemli çalışmalar arasında yer almaktadır. Günümüzde özellikle kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması nedeniyle Anadolu'nun farklı coğrafi bölgelerinde kullanılan kelimeler unutulma ve kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu nedenle özellikle yaşı 70'in üzerinde olan Anadolu köylüsünün atalarından duyduğu ve izlerini Dîvânu Lugâti't-Türk'e kadar götürebildiğimiz kelimelerin kayıt altına alınması ve kaybolmaması son derece önemlidir.

Bu çalışmada Manisa'nın merkeze en uzak ilçesi konumunda olan Demirci ilçesine bağlı 78 köyden derlenen söz varlığı ele alınacaktır. İncelemede Demirci ağzında bulunup Derleme Sözlüğü'nde görülmeyen yeni kelimelere yer verilecektir. Ayrıca Derleme Sözlüğü'nde madde başı olarak yer almasına karşılık Demirci ağzıyla farklı anlamda kullanılan kelimeler de listelenecektir. İnceleme önceki derleme çalışmalarından tematik olması yönüyle farklıdır. Çalışmada sadece Demirci ağzındaki Bitki temalı söz varlığına yer verilecek, derleme yapılan kaynak kişilerin yanı sıra Derleme Sözlüğü ile Demirci ağzında farklı anlamda kullanılan kelimeler tablolar halinde listelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ağız araştırmaları, Demirci ağzı, Derleme Sözlüğü, Bitki teması.

CONTRIBUTIONS TO THE COMPILATION DICTIONARY FROM DEMİRCİ DIALECT-1 (PLANTS)

Abstract: Dialect researches are among the most important studies in transferring and recording the language, which is the most important cultural carrier of societies, from generation to generation. Today, especially due to the widespread use of mass media, the words used in different geographical regions of Anatolia are in danger of being forgotten and lost. For this reason, it is extremely important to record the words that Anatolian villagers, especially those who are over 70 years old, heard from their ancestors and whose traces can be traced back to Dîvânu Lugâti't-Türk. In this study, the vocabulary collected from 78 villages of Demirci district, which is the farthest district of Manisa from the centre, will be discussed. In the analysis, new words that are found in Demirci dialect but not in the Compilation Dictionary will be included. In addition, words that are used in different senses in Demirci dialect, although they are included in the Compilation Dictionary as an item head, will also be listed. The study differs from previous compilation studies in terms of being thematic. In the study, only the plant-themed vocabulary in the dialect of Demirci will be included, and the words used in different senses in Demirci dialect with the Compilation Dictionary as well as the source persons compiled will be listed in tables.

Keywords: Dialect researches, Demirci dialect, Compilation Dictionary, plant-theme.

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, cihncakmak@gmail.com

 ORCID ID: orcid.org/0000-0002-2255-4712

Dünyanın en eski medeniyetlerinden olan Türklerin dilleri de büyük bir zenginliğe sahiptir. Yenisey Yazıtları ile başlayan Türkçenin yazı serüveni II. Köktürk Kağanlığının âdeta anayasası niteliğindeki Orhun Yazıtları ile mükemmel bir form halini almıştır. 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'ünde ise Türkçenin ilk sözlüğü olarak gün yüzüne çıkmıştır.

Kâşgarlı'nın Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eseri farklı Türk boyları arasında Türkçe kelimelerdeki söyleyiş farklılıklarını ortaya koymasıyla Türk dilinin ilk ağız sözlüğü olarak da kabul edilmektedir. En eski örneğini 11. yüzyılda Dîvânu Lugâti't-Türk ile gördüğümüz Türk sözlükçülüğünün kuramsal çerçevesi Tanzimat döneminde çizilmiştir. Bu dönemde Ahmet Vefik Paşa (Lehçe-i Osmanî-1876), Muallim Nâci (Lügat-i Nâcî-1891) ve Şemseddin Sâmî (Kâmûs-ı Türki-1901) eserlerinin giriş kısmında leksikoloji sahasının ilkelerini belirlemişlerdir. Bilhassa Türk sözlükçülüğünün en önde gelen isimlerinden Şemseddin Sâmî Kâmûs-ı Türki'de kaleme aldığı Önsözde Cumhuriyet devri modern sözlükçülük metodunun ilkelerini ortaya koymasıyla ayrı bir öneme sahiptir (Akar, 2009, s. 4).

Atatürk tarafından 12 Temmuz 1932'de Türk dilinin tüm yönleriyle incelenmesi amacıyla kurulan Türk Dilini Tetkik Cemiyeti, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu izleyen yıllarda derleme çalışmalarına ağırlık vermiştir. Anadolu'nun farklı coğrafyalarından elde edilen dil malzemesi 1932 yılında "Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi" adlı yayında neşredilmiştir. 1932-1960 yılları arasında tüm yurttan geniş bir derleme faaliyeti yapılmasına karar verilmiş, bunun sonucunda 1939-1957 yılları arasında "Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi" 5 cilt olarak yayımlanmıştır. 1963-1982 yılları arasında ise "Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü" 12 ciltlik geniş bir yayın dizisini oluşturmuştur. Gönüllü ekipler tarafından ülkenin tamamında yapılan derleme çalışmalarıyla çok sayıda yeni kelime kaydedilmiş ve günümüzde Derleme Sözlüğü olarak bilinen eser yazılmıştır (Biray, 2009, s. 748; Oruç Aslan, 2018, s. 67).

Bu çalışmada daha önce *Anadolu Ağzlarından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar* başlıklı çalışmalardan farklı olarak Demirci söz varlığında tespit edilen fakat Derleme Sözlüğü'nde yer almayan örneklerin tematik olarak incelenmesi amaçlanmıştır. İncelemede bitkiler ile ilgili madde başları yer alacak, tespit edilen söz varlığı alfabetik olarak listelenecektir.

1. İnceleme Yöntemi

Çalışma *Demirci Söz Varlığı*¹ adlı eserde *Bitkiler* başlığı altında yer alan kelimelerin tematik incelemesine dayanmaktadır. Söz konusu kaynaktaki *Bitkiler* başlığı altında yer alan kelimeler tek tek Derleme Sözlüğü ile karşılaştırılmıştır. Demirci ağzında bulunan fakat Derleme Sözlüğü'nde tespit edilmeyen kelimeler kaydedilmiş, Demirci ağzında ve Derleme Sözlüğü'nde bulunmasına karşılık bilhassa Derleme Sözlüğü'nde anlam farklılığı olan kelimelere de ayrıca yer verilmiştir. Derleme Sözlüğü'nde yer almayan bitki adları alfabetik olarak listelenmiş, bazı madde başlarına dair dipnotlarda örnek cümlelere yer verilmiştir. İncelemede sadece isim soylu kelimeler dikkate alınmıştır. Demirci ağzından kaydedilen madde başlarının yanına, parantez içinde kelimenin derlendiği köyün adı ayrıca yazılmıştır. Derleme Sözlüğü'nde ilgili madde başları yazılırken genellikle tek bir yöreye yer verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın sonunda *Demirci Söz Varlığı* kitabının yazım aşamasında yüz yüze görüşme yapılan 159 kaynak kişi ile Derleme Sözlüğü'nde anlam farklılığına sahip kelimelerin listesine yer verilecektir. Söz konusu kitaptan alınan madde başlarının yanında parantez içinde eserin baş harflerinden oluşan (DSV) kısaltması kullanılmış ve sayfa numarası ayrıca belirtilmiştir. Derleme Sözlüğü için ise (DS) kısaltmasına yer verilmiştir.

¹ Çakmak, C. (2022). *Demirci söz varlığı*. Gazi Kitabevi.

2. Derleme Sözlüğü'nde Yer Almayan Bitki Adları

A

ağarı göveri (DSV, 21)

Süt ürünleri (yoğurt, peynir vb. hakkında); yeşil sebzeler. (Yavaşlar)

Derleme Sözlüğü'nde *ağarı* ve *göveri* maddeleri ayrı birer başlık altında yer almakta; bununla birlikte *ağarı göveri* şeklinde bir ikilemeye yer verilmediği görülmektedir.

ak bölce (DSV, 21)

Bir çeşit börülce. (Örücüler)

akkarpuz (DSV, 21)

İçi sarı, kabuğu beyaz renkli karpuz. (Öksüzlü)

alfatma otu (DSV, 21)

Birçok hastalığa iyi geldiğine inanılan bir bitki, hatmi çiçeği. (Demirci Merkez, Serçeler)

askılık kavun (DSV, 21)

Mevsim şartlarına dayanıklı, tohumunun dikim zamanı tekrar gelene kadar dayanan, çürümeyen ve iple bağlanarak tavana asılan kavun türü. (Öksüzlü). *Askılık* kelimesi Derleme Sözlüğü'nde "asılıp saklanacak sebze, meyve" anlamında olup *askılık kavun* kullanımı tespit edilmemiştir.

aş aşlık (DSV, 21)

Demirci ağızlarında "aş yapmak için hazırlanan ve saklanan yiyecek malzeme" anlamıyla Çataloluk ve Eskişehir köylerinde tespit edilmiştir. DS'de *aşlık*² kelimesi şu anlamlarda yer almaktadır:

DS. aşlık (II)-4: mutfak. (Çankırı)

DS. aşlık (III): eskimiş giysilere yapılan yama, yamalık. (Giresun-Keşap)

DS. aşlık (I): açlık. (Afyonkarahisar-Dinar)

DS. aşlık (II): buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler. (Afyonkarahisar-Bolvadin)

aşlık dişlik (DSV, 22)

Yemek yapmak için hazırlanan ve saklanan yiyecek malzeme. (Taşokçular, Yavaşlar)

DS'de *aşlık* kelimesi "mutfak; yemeklik sebze" anlamlarının yanında "buğday, mısır gibi tahıl, bunlardan yapılan çorbalık, bulgur gibi yemeklikler" anlamında da kullanılmaktadır. *Dişlik* madde başı ise DS'de "dizgin yerine ata takılan ip" anlamıyla yer almakta ancak *aşlık dişlik* şeklinde bir kullanıma rastlanmamaktadır.

B

basdırga (DSV, 22)

Budanan ağaç dallarının üst üste konması. (Yavaşlar)

basdırgı (DSV, 22)

Yığılmış çalı çırpı. (Kışlak)

bayır peslâni (fesleğeni) (DSV, 22)

Yabani fesleğen. (Demirciköy/Delidemirciler)

DS'de *bayır peslâni* şeklinde bir kullanım tespit edilmemiştir.

baza armudu (DSV, 22)

Pazar armudu, dağ armudu, yabani armut. (Boyacık)

² Söz konusu madde başının DS'de 10 madde başı bulunmakla birlikte burada dördüne yer verilmiştir.

boğan (DSV, 22)

Sarmaşık otu. (İsmailler)

boşaplı (DSV, 22)

Ada çayı. (Demirciköy/Delidemirciler)

bovana (DSV, 22)

Karnıkara, börülce. (Kılavuzlar)

bozşapla (DSV, 22)

Ada çayı, bir tür bitki çayı. (İrişler)

bozşaplı (DSV, 22)

Ada çayı. (Mahmutlar)

bursa āmudu (DSV, 23)

Bursa armudu, mevsiminden önce meyve veren armut çeşidi. (Boyacı)

Ç

çalı basdırma (DSV, 23)

Ağaç dallarının üst üste konması. (Marmaracık)

çalı basdırması (DSV, 23)

Ağaç dallarının üst üste yığılması. (İsmailler)

çalı pıynar (DSV, 23)

Meşe çalısı. (Hırkalı)

DS'de "meşe çalısı" anlamıyla yer alan *pıynar* kelimesi *çalı pıynar* şeklinde kullanılmamaktadır.

çamakması (DSV, 23)

Çam sakızı. (Çamköy)

çayır dikenini (DSV, 24)

Bölgede çayırlarda yetişen bir diken türü. (Kuzeyir)

çayotu (DSV, 24)

Kantoron, sarıkız. (Alağaç, Kılavuzlar, Mahmutlar)

çeşne (DSV, 24)

Susuz yerde yetişen domates. (Bozköy)

çıtır gavın (DSV, 24)

Çıtır kavun, yörede yetişen kokulu ve dayanıksız bir kavun türü. (Öksüzlü, Sarnıç, Tekeler, İmrenler)

çoban kâpızı (DSV, 24)

Çoban karpuzu, uzun enli karpuz. (Öksüzlü)

D

delicegül (DSV, 24)

Kuşburnu. (Alağaç)

dişli piyna(r) (DSV, 24)

Üzeri dikenli bitki, meşe palamudunun halk dilindeki adı. (Çardaklı)

dulgeç (DSV, 25)

Sap. (Çamköy)

E

elekçin (DSV, 25)

Epçin, kırmızı mantar. (Kılavuzlar)

eşekgötü (DSV, 25)

Kuşburnu. (Esenyurt)

ēşigulak/eyşigulak (DSV, 25)

Kuzukulağı. (Hoşçalar)

ēşimelek (DSV, 25)

Kuzukulağı. (Demirciköy/Delidemirciler, Durhasan, Karaisalar, Marmaracık, Sayık)

ēşimelik (DSV, 25)

Kuzukulağı. (İsmailler)

ēşinene (DSV, 25)

Kuzukulağı. (Hoşçalar)

F

fasiye (DSV, 25)

Fasulye. (Ahatlar, Kulalar, Mahmutlar)

feslağan (DSV, 25)

Fesleğen. (Köylüce)

fışlayık (DSV, 25)

Meşe ağacının ince dalı. (Kazancı)

G

garagulak (DSV, 26)

Bir çeşit mantar. (Kılavuzlar)

garnıgara (DSV, 26)

Bir tür börülce. (İcikler)

gencer diken (DSV, 26)

Halk dilinde deve diken, uzun mor çiçekler açan bir diken türü. (Akdere)

gıçırgan (DSV, 26)

Isırgan otu. (Ahatlar, Söğütçük)

gırmızı balcan (DSV, 26)

Domates. (Kargınışıklar)

gıynat/kıynat (DSV, 26)

Ceviz içi. (İrişler)

gicişken (DSV, 26)

Isırgan otu. (Rahmanlar)

gidişken (DSV, 26)

Isırgan otu. (Demirci Merkez, İmrenler, Yavaşlar)

gocaboğan (DSV, 26)

Bir armut çeşidi. (Boyacık)

gurgaz³ (DSV, 27)

Kurumaya yüz tutmuş ağaç. (Akdere)

³Ağaca yalabık vurmuş, gurgaz olmuş. "Ağaca yıldırım çarpmış, ağaç kurumaya yüz tutmuş."

guzugöbeği (DSV, 27)

Bir mantar çeşidi. (Kılavuzlar)

H

hışırt (DSV, 27)

Küçük kavun, bostanın küçüğü. (Öksüzlü, Marmaracık)

hıyır (DSV, 27)

Karpuzun küçüğü. (Boyacık)

hıyurtmak (DSV, 27)

Küçük kavun. (Yavaşlar)

hirtmak (DSV, 28)

Yeşil kavun. (İcikler)

horoz daşağı (DSV, 28)

Bir tür iri üzüm. (Boyacık, Marmaracık)

İ

itkürü (DSV, 28)

Kuşburnu. (Demirciköy/Delidemirciler, İsmailler, Kerpiçlik, Taşokçular)

iyilcen (DSV, 28)

Yabani ot başağı. (Elek, Marmaracık)

K

kadınayşe fasilyesi (DSV, 28)

Sarı ve açık yeşil renkli bir tür fasulye. (Öksüzlü)

kafira (DSV, 28)

Saksıda yetiştirilen güzel kokulu bir tür süs bitkisi. (Demirciköy)

kara börülce (DSV, 28)

Bir börülce türü. (Ulacık)

karamık kürü⁴ (DSV, 28)

Yabani böğürtlen bitkisi. (Astepe)

kavak mantarı (DSV, 28)

Kavak kütüğünde yetişen bir mantar türü. (Kılavuzlar)

kesindir (DSV, 29)

Kesilmiş yaş ağaç dalı. (Yavaşlar)

kızılgöt (DSV, 29)

Kızıl renkli *çakırdiken* olarak da bilinen dağ dikenini. (Kuzeyir)

kokmuk⁵ (DSV, 29)

Taş ve ağaç üzerinde oluşan yosun, yosun tabakası. (Azizbey, Kuzeyir, Gömeçler, Yeğenler)

köpekkürü (DSV, 29)

Kuşburnu. (Gümele, Marmaracık)

⁴ DS'de *karamık kürü* madde başı bulunmamaktadır. *Karamık* kelimesi DS'de şu anlamlarıyla yer almaktadır: 1. Saçma büyüklüğünde meyveleri olan dikenli bir bitki, çalı. (Isparta-Yalvaç, Burdur-Tefenni) 2. Vücutta siyah kabarcıklar çıkaran bir hastalık. (Ankara) 3. Böğürtlen. (Kayseri-Bünyan) 4. İri ve kahverengi göz için. (Çorum)

⁵ Diğer köylerde söz konusu madde başı ağırlıklı olarak *yösul* şeklinde kullanılmaktadır.

***köpektaşığı* (DSV, 29)**

Kuşburnu. (İcikler)

***kurtluca otu* (DSV, 30)**

Ayvadana. (İsmailler, Sayık)

***kuzugulağı* (DSV, 30)**

Kara buğdaygillerden, nemli yerlerde yetişen, yaprakları salata olarak kullanılan, çiçekleri iki evcikli ve kırmızımtırak bir bitki, ekşikulak. (Akdere)

***kürüzümü* (DSV, 30)**

Böğürtlen. (Kerpiçlik, Marmaracık)

M

***mecimek* (DSV, 30)**

Mercimek, baklagillerden, beyaz çiçekli bir tarım bitkisi. (Akdere)

***morşaplı* (DSV, 30)**

Adaçayı. (Sayık)

***murt çırpısı* (DSV, 30)**

Yandığında is çıkarmayan ince odun. (Akdere)

N

***netire* (DSV, 30)**

Üzüm salkımının küçüğü. (Marmaracık)

P

***pasırdak* (DSV, 31)**

Kıyılmamış yumuşak içimli tütün. (Mezitler)

***pates* (DSV, 31)**

Patates. (Büyükkıran)

***patlenk* (DSV, 31)**

Özü geniş, beyaz renkli, zar şeklinde balonumsu tomurcukları olan bir bitki. (Büyükkıran)

***pırçak* (DSV, 32)**

Ağaçların üstünde asalak olarak yaşayan ot, ökseotu. (Ahatlar)

S

***sarıktz* (DSV, 32)**

Kantaron. (Bayramşah, Mahmutlar)

***semirgen* (DSV, 32)**

Semizotu. (Ahmetler, Serçeler)

***semişgen* (DSV, 32)**

Semizotu. (Bayramşah, Hırkalı)

***semiz* (DSV, 32)**

Semizotu. (Çağıllar, Demirciköy/Delidemirciler, Durhasan, İcikler, İsmailler, Karaisalar, Kayaköy, Köylüce, Taşokçular, Tekeler)

***semizgen* (DSV, 32)**

Semizotu. (Bayramşah, Bozköy, Çataloluk, İmrenler, Kargınışıklar, Kılavuzlar, Kovancı, Kuzuköy, Öksüzlü, Sayık, Serçeler, Tekeler, Yeşildere, Yiğitler)

seytin (DSV, 32)

Zeytin. (Kılavuzlar)

sıyırıcık (DSV, 32)

Fasulye gibi sebzelerin kabuğundaki sert lif. (İrişler)

siyah üzüm (DSV, 32)

Bir üzüm türü. (Boyacık)

sovlaz (DSV, 33)

Buğdayın gelişmemesi, tarlada buğdayın cılız kalması. (Kargınışıklar)

Ş

şalak fasulye (DSV, 33)

Börülce. (İcikler)

şaştı (DSV, 33)

Nişasta, buğday özü. (Demirci Merkez, İrişler)

T

tareş (DSV, 33)

Yerde kalan toplanmamış palamut birikintisi. (Ahmetler, Kuzuköy)

taygulağı (DSV, 33)

Yol kenarlarında çokça bulunan sığır kulağı dikenli. (Akdere)

tefenk (DSV, 33)

Çetlemik ve asma sürgünü. (İmrenler)

Y

yayla üzümü (DSV, 34)

Bir üzüm türü. (Marmaracık)

yığın (DSV, 34)

Ekin destelerinin üst üste yığılması. (Demirci Merkez)

yılanbırçağı (DSV, 34)

Genellikle mezarlıklarda, kayalık yerlerde biten enli, uzun parlak yapraklı, ortasında mor çiçeği bulunan bir bitki. (Akdere)

yumru mantar (DSV, 34)

Bir mantar türü. (Büyükkıran)

3. Derleme Sözlüğü ile Demirci Ağzında Farklı Anlamalarda Kullanılan Kelimeler

basdırma (DSV, 22)

Kışın hayvanlara yedirilmek üzere çalıkların üst üste konması, bastırılması. (Ahmetler, Astepe, Marmaracık)

DS. basdırma: 1. Kurutulmuş tuzlu et, pastırma. (Isparta-Yalvaç) 2. Sucuk, bumbar. (Burdur-Tefenni) 3. Kabak veya patatesi etle pişirerek yapılan musakka. (Trabzon-Of) 4. Odun yığını. (Yozgat) *Basdırma* madde başı Derleme Sözlüğü ile Demirci ağzlarında farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

basdırık (DSV, 22)

Hayvanların yemesi için çalıkların üst üste bastırılması. (Alağaç, Rahmanlar, Boyacık)
DS'de basdırık "bağlarda şırayı çıkarmak için kullanılan bir kaldıraç sistemi" anlamında kullanılmaktadır.

***bürçük* (DSV, 23)**

Pürçek, çam yaprağı. (İrişler, Marmaracık)

İlgili madde başı DS'de "herhangi bir şeyin parçası" anlamıyla kullanılmaktadır. Oysa Demirci ağızlarında *bürçük* madde başı "pürçek, çam yaprağı" anlamıyla farklı bir anlamda kullanılmaktadır.

***cimcirik* (DSV, 23)**

Yemeği yapılıp yenebilen bir tür bitki. (Taşokçular)

DS'de cimcirik "ufak tefek (İstanbul-Yeniköy, Bayburt-İrişli, Kars-Sarıkamış); açık göz (Bayburt-İrişli, Kars-Sarıkamış) anlamlarında kullanılmaktadır. Demirci ilçesi Taşokçular köyünde ise "yemeği yapılıp yenebilen bir tür bitki" şeklinde farklı bir anlamda kullanılmıştır.

***çalı* (DSV, 23)**

Meşe dalı. (İsmailler)

DS'de "olmamış meyve (İçel); bir an, bir ara (Kıbrıs-Közünye, Larnaka); delikli taş (İstanbul); bahçe (İstanbul); keçileri kovalama ünlemi (Isparta-Küçükkabaca, Uluborlu)" anlamları ile Demirci ağızlarından farklı bir kullanım göstermektedir.

***çetlemik* (DSV, 24)**

Yabani Antep fıstığı. (Kuzuköy, Mahmutlar)

DS'de çetlemik maddesi için çitlenbik⁶ maddesine gönderme yapılmış olup Demirci ağızlarından anlam bakımından farklılık göstermektedir.

DS. çitlembik: 1. Kara ağaçgillerden, düz kabuklu, kerestesi sert ve dayanıklı bir ağaç; çitlik, menengiç, bittim. 2. Bu ağacın mercimekten büyük, yuvarlak, buruk lezzette meyvesi. (Balıkesir-Savaştepe ve köyleri)

***çiydem* (DSV, 24)**

Safran kökündeki soğan türü. (İsmailler)

DS'de çiydem "çiğdem" anlamıyla Demirci ağzından farklı bir anlamda kullanılmaktadır.

***çöyür* (DSV, 24)**

Ağaç dikenini. (Ulacık)

DS'de çöyür "fidan; yabanî armut, ahlat" anlamlarında kullanılmaktadır. Demirci söz varlığında "ağaç dikenini" anlamında kullanılan *çöyür* kelimesi Derleme Sözlüğü'ndeki anlamıyla farklılık göstermektedir.

***domalan* (DSV, 24)**

Domalan (Ahmetler, Demirciköy/Delidemirciler, Demirci Merkez, Durhasan, Güveli, İcikler, Kayaköy, Sayık) kelimesi hem bir yiyecek türü hem de çocuklara söylenen ve azarlama ifade eden bir kelime olarak kullanılmaktadır. Örneğin annesinin yaptığı yemeği beğenmeyen çocuğa annesi şöyle seslenmektedir: *Ana ben yemicem. Yemezsen yeme, domalan ye!* (Bir tür azarlama sözü)

Söz konusu madde başı Demirci ağızlarında "yumurta vb. yumru olan şeyler; mantar türü" anlamında da kullanılmaktadır. Bununla birlikte DS'de yapılan tarama neticesinde *domalan* kelimesinin kargış (beddua) olarak kullanımı tespit edilememiştir.

***düğül* (DSV, 25)**

Üzümün salkım veren bölümü, küçük salkım; meyve olan sap. (Azizbey, Demirci Merkez, Marmaracık)

⁶çitlenbik bk. çitlembik

DS'de düğül "Elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur; darıdan yapılan yarma; ökse otu; toprağın en küçük parçası; ince elekten geçirilmiş çiğ yarma" anlamlarındaki kullanımı ile Demirci ağızlarından farklılaşmaktadır.

***ebcin*⁷ (DSV, 25)**

Çam mantarı, kırmızı mantar. (Söğütçük)

DS'de "bir çeşit mantar" şeklinde yer alan söz konusu kelime Demirci ağızları ile farklılık göstermektedir.

***erin* (DSV, 25)**

İç, bakla içi. (Kuzeyir)

DS'de "dudak" anlamında kullanılan *erin* kelimesi, Demirci ağızlarında "bakla içi" anlamındaki kullanımıyla dikkat çekmektedir.

***fıskırık* (DSV, 25)**

Filiz. (Marmaracık, Yeşiloba)

DS'de fıskırık "polis düdüğü; parmak ağza konarak çalınan ısıklık" anlamlarıyla Demirci ağızındaki kullanımla farklılık arz etmektedir.

***filiskin* (DSV, 25)**

Çay otu. (İrişler, İsmailler)

DS'de Latince adı *Mentha silvestris*, Labiatae olan ballıbabagiller⁸ bitkisini karşılamaktadır. Demirci ağızlarındaki kullanımı ise *çay otu* olarak karşımıza çıkmaktadır.

***gabeç* (< *gaba*+*ağaç*) (DSV, 25)**

Ağaç gövdesi. (Köylüce)

DS'de gabeç "gövdesi iri, bacakları ince olan insan tipi" anlamındadır. Demirci ağızında ise *gaba* (*kaba*) ve *ağaç* kelimelerinin kontraksiyonu (vokal birleşmesi) ile *gabeç* halini almış ve anlam bakımından DS'den farklılaşmıştır.

***garamık* (DSV, 26)**

Böğürtlen. (İrişler)

Garamık kelimesi DS'de "sert ve uzun dikenli, ufak boylu çalı" anlamındaki kullanımıyla Demirci ağızından farklılık göstermektedir.

***goruk* (DSV, 26)**

Koruk, henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm. (Tekeler)

DS'de goruk "fındık kurdunun deldiği fındık" anlamındadır.

***göve* (DSV, 27)**

Sebze, yeşillik. (Kuzeyir)

DS. göve "gökyüzü; yünlü kumaşları ve dokumaları yiyen bir çeşit böcek, güve; güya" anlamlarındadır.

***güve otu*⁹ (DSV, 27)**

Filiskin adlı bitkinin halk dilindeki adı. (Azizbey)

DS'de ilgili kelime "naftalin" anlamındadır.

⁷ melki

⁸ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Balıbabagiller> (Erişim Tarihi: 19.02.2024)

⁹Bitki çiçek açmadan önce toplanıp kıyafetlerin ve yiyeceklerin arasına koyulmakta ve güve oluşumunu engellemektedir. Bu yüzden filiskine, *güve otu* da denmektedir.

***ineme* (DSV, 28)**

Erkek soğan, soğan filizi. (İrişler)

DS. ineme: 1. Burulmuş koyun ya da keçi. (Eskişehir, Ordu-Ulubey) 2. Tuğla. (Edirne-Altınoluk)

Demirci ağızlarında *ineme* madde başının Derleme Sözlüğü'nden farklı bir anlamda kullanıldığı tespit edilmiştir.

***keç* (DSV, 28)**

Armutun göbeği, armudun ortasındaki sert kısım. (İcikler, Talas)

DS. keç: 1. Nemli yer. (Bitlis-Ahlat) 2. Samandan ayrılmış buğday. (Malatya) 3. Bal peteği. (Rize-Mapavri) 4. Destek. (Samsun-Vezirköprü) Derleme Sözlüğü'nde *keç* madde başının anlamı ile Demirci ağızlarında kullanılan anlamı büyük farklılık göstermektedir.

***kelemne* (DSV, 29)**

Gelincik, ot türü. (Armutlu, Güveli, İsmailler, Köylüce, Marmaracık)

DS. kelemne: 1. Sürülmeden bırakılmış tarla. (Denizli-Çivril) 2. Papatya. (Kütahya-Emet) 3. Bir yıl sürülmemiş tarla. (Eskişehir)

***kelle* (DSV, 29)**

Ekin, buğday başağı. (Sevinçler, Üşümüş)

DS. kelle: 1. İçine ceviz, fındık, pirinç konularak yapılan hamur tatlısı. (Sivas-Zara)

kelle (I): Sirkeli paça. (Çorum).

kelle (II). Kere, kez. (Yozgat)

***kelleme* (DSV, 29)**

Bağın elle budanması. (Tekeler)

DS. kelleme: 1. Verimsiz toprak. (Çankırı-Dikenli) 2. Küçük toprak yığını, tümsek. (Ankara-Haymana)

***kevse* (DSV, 29)**

Posa, üzümün posası. (Ulacık)

DS. kevse: Su bardağı. (Kastamonu-Küre, Konya-Ereğli)

***kevsey* (DSV, 29)**

Saman artığı, saman çöpü. (Küpeler)

DS. kevsey: İçi delikli, hafif, çabuk kırılabilen, yumuşak (taş vb. için). (Ankara-Polatlı)

***kırık* (DSV, 29)**

Kırılmış odunluk çam dalı. (Mahmutlar)

DS. kırık: 1. Eşek yavrusu, sipa. (Samsun-Vezirköprü) 2. Şıklığa özenen, gösteriş çabasında olan. (Çankırı-Saray)

***köpekgülü* (DSV, 29)**

Kuşburnu. (Küçükoba)

DS. köpekgülü: Yaban gülü. (Zonguldak-Çaycuma)

***kursak* (DSV, 30)**

Kuzu göbeği mantarı. (İcikler)

DS. kursak: 1. Anlak, us, akıl. (Tokat, Eskişehir) 2. Yürek, kalp. (Manisa, Amasya-Merzifon) 3. Mide. (Uşak) 4. Kapının tahtalarını birbirine bağlayan ağaç. (Kars)

***kül* (DSV, 30)**

Samanın tozu. (Yeğenler)
DS. kül: Kül. (Diyarbakır, Doğu Trakya)

L

labada¹⁰ (DSV, 30)

Pazı. (Akdere, İsmailler, İrişler)
DS. labada: 1. Bluz. (Konya). 2. Cüppe. (Maraş)

moruk (DSV, 30)

Sarı renkli çiçek açan çalimsı bitki. (Mezitler)
DS. moruk: 1. Leylak. (Karaaba-Çanakkale) 2. Bir çeşit diken. (Bursa-Hamiler) 3. Kar altındaki kuru ot. (Isparta-Keçiborlu) 4. Sazlık yerlerde yetişen, mavi çiçekli bir çeşit ot. (Kütahya-Altıntaş) 5. Çocukların oyunda kazandıkları sayı. (Burdur-Başpınar)

mürdük [> mürdümük] (DSV, 30)

Otsu bölümü hayvan yemi olarak kullanılan, beyaz açık mavi veya mor çiçekli bir bitki türü. (Akdere, Hoşçalar)
DS. mürdük: 1. Mercimeğin büyüğü. (Bilecik-Gölpazarı) 2. Bezelye. (Bursa-İnegöl) 3. Fiğе benzeyen yaban otu. (Ankara-Ayaş) 4. Bezelyeye benzeyen bir çeşit yaban otu. (Tokat) 5. Haşlanmış buğday, mısır, nohut, fasulye karışımı. (Isparta-Şarkikaraağaç) 6. Mercimek. (Çankırı-Çerkeş)

navrız (DSV, 30)

Nergis çiçeği. (Köylüce)
DS. navrız: Martı. (Hatay-Antakya)

pate (DSV, 31)

Patates. (İsmailler)
DS. pate: 1. Bardak. (Ankara) 2. Bilye. (Edirne) 3. Çadır. (Eskişehir-Seyitgazi)

pesin (DSV, 32)

Kurumuş çam yaprağı. (İrişler, Kışlak)
DS. pesin (I-2): Soğuk nedeniyle, ağaç dalları, kapı ellerinin buz tutmuş durumu. (Eskişehir-Seyitgazi)
DS. pesin (I): Ağaçlarda kalan yağmur damlaları. (Kütahya)
DS. pesin (I): 3. Kırağı. (Afyon-Bolvadin).
DS. pesin (II): Su yosunu. (Konya-Akşehir)
DS. pesin (I-4): Sis. (Ankara-Ayaş)

piç (DSV, 32)

Bir bitkinin çevresinde yeniden beliren sürgün ve filiz. (Azizbey)
DS. piç: 1. Fırın. (Mersin-İçel) 2. Tırnak diplerinden kalkan et parçaları, şeytantırnağı. (Malatya, Gaziantep)

saldırma (DSV, 32)

Büyük bıçak, pala. (Küpeler)
DS. saldırma: Kadınların şakaklarına sarkıttıkları süs altını. (Kırşehir-Cemele, Niğde-Bor)

sarmaşık (DSV, 32)

¹⁰ alabada, ulabada

Sarmaşıkgillerden, koyu yeşil renkli, değişik biçimli yaprakları olan, sap ve dallarından çıkan küçük ek köklerle dik, düz yerlere yapışarak tırmanan bitki. (Çataloluk)

DS. sarmaşık: Gelin olacak kızın arkadaşlarıyla yaptığı kır eğlencesi. (Denizli-Sarayköy)

soymantı (DSV, 33)

Kabuğu soyulmuş ince ağaç dalı. (Alağaç)

DS. soymantı: 1. Sopa. (Burdur-Göhlhisar, Denizli-Çal) 2. Kaba, zıpır, işe yaramaz kimse. (Isparta, Sakarya-Karasu)

tal (DSV, 33)

Meşe ağacı, palamut. (Kayranokçular, Minnetler, Tekeler, Ulacık)

DS. tal: 1. Ardıç. (Konya-Kadınhanı) 2. Söğüt. (İstanbul-Türkistan göçmenleri)

teres (DSV, 33)

Budama. (Örücüler)

DS. teres: 1. Ters, sinirli kimse. (Tokat-Erbaa) 2. Eşcinsel, kötü huylu erkek. (Ordu-Akkuş) 3. Aşağılık anlamına sövgü sözü. (Erzurum)

tınaz (DSV, 33)

Samanla buğday yığıntısı. (Demirci Merkez, Kuzeyir, Tekeler, Üşümüş)

DS. tınaz: Alaya alma, eğlenme. (Adana, Osmaniye)

tohur (DSV, 33)

Döl, dölleme. (Hırkalı)

DS. tohur: 1. Ürün, verim. (Denizli-Çal) 2. Mısır püskülü. (Isparta-Eğirdir) 3. Daha gonca olmamış çiçek tomurcuğu. (Isparta)

topalak¹¹ (DSV, 33)

Patates. (Küpeler)

DS. topalak (III): Domates. (Afyon-Bolvadin, Çorum-İskilip)

DS. topalak (IV): Yumruk büyüklüğünde kuru toprak parçası, kesek. (Giresun)

DS. topalak (I): Yuvarlak, küre biçiminde. (Isparta-Eğirdir ve köyleri, Sakarya-Akyazı ve çevresi)

DS. topalak (V): Yufka ekmeği hamuru. (Denizli-Sarayköy)

yağlıca (DSV, 34)

Bir tür mantar. (Kılavuzlar)

DS. yağlıca: 1. Püren de denilen yeşil süpürgeotu. (Şarkikaraağaç-Isparta) 2. İlkbaharda, kendiliğinden yetişen ve yemeği yapılan bir bitki. (Diyarbakır) 3. İlkbaharda yetişen, sapı çiğ olarak yenilen bir ot. (Sivas-Gürün) 4. Odun tutuşturmak için yakılan ince, kuru, dikenli ot. (Ankara-Şereflikoçhisar)

yatak¹² (DSV, 34)

Tohumun yattığı yer. (Mezitler)

DS. yatak: 1. Koyun ve sığırların yazın, gece dağda kaldıkları yer. (Uluğbey *Senirkent - Isparta) 2. Eşkıya barınağı. (Aydın-Bozdoğan) 3. Genel olarak dağda, yaylada bulunan küçük barınak. (Bursa-İnegöl) 4. Domuz barınağı. (İstanbul-Büyükdere) 5. İn, hayvan yuvası. (Konya-İlgin) 6. Oda, oturlan yer. (Zonguldak-Çaycuma) 7. Yer. (Aydın-Nazilli)

¹¹ DS'de topalak kelimesine ait 20 alt başlık yer almakla birlikte, burada ilgili sözcüğe ait 4 madde başına yer verilmiştir.

¹² DS'de yatak kelimesine ait toplam 21 madde bulunmaktadır.

Sonuç

Demirci ağızlarında yer alan söz listesi tematik olarak incelenmiş ve Bitkiler başlığı altında yer alan 142 kelime ele alınmıştır.

Derleme Sözlüğü ile Demirci ağızlarının karşılaştırılması neticesinde Derleme Sözlüğü'nde yer almayan 95 kelime tespit edilmiştir. Derleme Sözlüğü'nde tespit edilmeyen Bitki temalı söz varlığı şunlardır: *ağarı göveri, ak bölce, akkarpuz, alfatma otu, askılık kavun, aş aşlık, aşlık dişlik, basdırga, basdırgı, bayır peslâni, baza âmidı, boğan, boşaplı, bovana, bozşaplı, bozşapla, bursa âmidı, çalı basdırma, çalı basdırması, çalı pıynar, çamakması, çayır dikenı, çayotu, çeşne, çıtır gavın, çoban kâpızı, delicegül, dişli piyna, dulgeç, elekçin, eşekgötü, eşigulak, eşimelek, eşimelik, eşinene, fasilye, feslağan, fışlayık, garagulak, garnıgara, gencer dikenı, gıncırgan, gırmızı balcan, gıynat, gicişken, gidişken, gocaboğan, gurgaz, guzugöbeği, hışirt, hıyır, hıyirtmak, hirtmak, horoz daşağı, itkürü, iyilcen, kadınayşe fasilyesi, kafıra, kara bürülce, karamık kürü, kavak mantarı, kesindir, kızılğöt, kokmuk, köpekkürü, köpektaşığı, kurtluca otu, kuzugulağı, kürüzümü, mecimek, morşaplı, murt çırpısı, netire, pasırdak, pate, patlenk, pırçak, sarıkız, semirgen, semişgen, semiz, semizgen, seyтин, sıyırıcık, siyah üzüm, sovlaz, şalak fasulye, şaştı, tareş, taygulağı, tefenk, yayla üzümü, yığın, yılanbirçağı, yumru mantar.*

47 kelime Derleme Sözlüğü'nde yer almasına karşılık anlam açısından Demirci ağızları ile farklılık göstermektedir. Bu kelimeler şunlardır: *basdırma, basdıruk, bürçük, cimcirik, çalı, çetlemik, çiydem, domalan, düğül, çöyür, ebcin, erin, fışkırık, filiskin, gabeç, garamık, goruk, göve, güve otu, ineme, keç, kelemne, kelle, kelleme, kevse, kevseñ, kırık, köpekgülü, kursak, kül, labada, moruk, mürdük, navrız, pate, pesiñ, piç, saldırma, sarmaşık, soymantı, tal, teres, tınaz, tohur, topalak, yağlıca, yatak.*

Derleme çalışmaları Anadolu insanının kültürel belleğinin saklanıp kaydedilmesi ve sonraki kuşaklara aktarılması açısından büyük önem taşımaktadır. Bilimsel gelişmelerin bu denli hızlı bir artış gösterdiği iletişim çağında bilhassa Anadolu'nun ücra kesimlerinde yaşayan toplumlar söz konusu teknolojik gelişmelerin baş döndürücü hızından kendisini korumayı başarmış, bu da onların sözlü kültürlerindeki kelimelerin kaybolmadan günümüze kadar ulaşmasına imkân sağlamıştır. Pek çoğu eski Türkçe dönemine kadar giden bu kelimelerin Derleme Sözlüğü'ne katkısının önemi ortadadır. Bu itibarla sözlü kültürün en önemli taşıyıcılarından ağızlarımızın yok olmasını engellemeli ve ağız araştırmalarının bilhassa mikro düzeyde (köy, kasaba, nahiye, ilçe vb.) ele alındığı çalışmalara ağırlık verilmelidir.

Türkiye'de iller ölçeğinde çok sayıda ağız çalışması yapılmış olmakla birlikte ilçe veya köy düzeyinde ağız çalışmalarına gerektiği ölçüde yer verilmemiştir. Bu bağlamda Anadolu'nun merkeze uzak köylerinde Türkçenin en eski dil yadigârlarıyla birebir örtüşen çok sayıda söz varlığı olduğu aşikârdır. Bunun için Üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı ile Türkçe Eğitimi bölümlerindeki öğrencilerin bu alana teşvik edilmesi kültürümüze yapılacak büyük hizmetlerden olacaktır.

Kaynakça

- Akar, A. (2009). Ağız sözlükleri: yöntem ve sorunlar-1. *Turkish Studies*, 4(4), 1-8.
- Biray, N. (2009). Denizli ağızından Derleme Sözlüğü'ne katkılar. *Turkish Studies*, 4(8), 747-776.
- Çakmak, C. (2022). *Demirci söz varlığı*. Gazi Kitabevi.
- Derleme Sözlüğü* (C. I-VI) (2009). (Haz. Ömer Asım Aksoy vd.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oruç Aslan, B. (2018). Demirci halı dokumacılığında kullanılan terimler ve Derleme Sözlüğü'ndeki yeri. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39, 65-72.

İnternet Kaynakları

[Türk Dil Kurumu Sözlükleri \(sozluk.gov.tr\)](http://sozluk.gov.tr) (Erişim Tarihi: 22.02.2024)

<https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi: 21.02.2024)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ball%C4%B1babagiller> (Erişim tarihi: 19.02.2024)

Ek-1 Kaynak Kişiler¹³

No	Köyün Adı	Doğum Tarihi	Adı Soyadı	Görüşme Tarihi
1	AHATLAR	1936	Nazlım ÇELİK	03/01/2019
2	AHATLAR	1925	Hüseyin DEMİR	03/01/2019
3	AHMETLER	1937	Mehmet ŞAHİN	05/01/2019
4	AHMETLER	1937	Hanım Dudu ŞAHİN	05/01/2019
5	AKDERE	1945	Adem SARIKAYA	26/12/2018
6	AKDERE	1933	Hatice SARIKAYA	26/12/2018
7	ALAAĞAÇ	1949	Arif KANDIRMIŞ	13/12/2018
8	ALAAĞAÇ	1954	Yunus KANDIRMIŞ	13/12/2018
9	ALAAĞAÇ	1949	Muammer AKBULUT	13/12/2018
10	ARMUTLU	1940	Arzu KARATAŞ	08/01/2019
11	ASTEPE/SAĞNIÇ	1934	Ali BOZKURT	11/12/2018
12	AYVAALAN	1931	Durmuş Ali ALTINTAŞ	01/01/2019
13	AYVAALAN	1930	Eşe ALTINTAŞ	01/01/2019
14	AZİZBEY	1945	Hüseyin GÖKDEMİR	29/11/2018
15	AZİZBEY	1947	Adil BOZAN	29/11/2018
16	BARDAKÇI	1943	Kadife İLKDOĞAN	21/02/2019
17	BAYRAMŞAH	1934	Tahir ÇETİN	09/10/2018
18	BOYACIK	1934	Kamil ERDEM	04/12/2018
19	BOYACIK	1936	Mehmet SELVİ	04/12/2018
20	BOZÇATLI	1942	Asım ERTUĞRUL	04/12/2018
21	BOZKÖY	1939	Fadime GÖNDER	17/01/2019
22	BOZKÖY	1936	Ekrem BAŞ	17/01/2019
23	BOZKÖY	1934	İhsan BAŞ	17/01/2019
24	BÜYÜKKIRAN	1933	Mehmet AYDEMİR	29/11/2018
25	BÜYÜKKIRAN	1940	Ayşe AYDEMİR	29/11/2018
26	ÇAĞILLAR	1922	İsmail ER	20/12/2018
27	ÇAMKÖY	1944	Halil BURUK	02/03/2018
28	ÇAMKÖY	1938	Hasibe BURUK	02/03/2018
29	ÇANAĞAÇI	1947	Kazım YILDIRIM	23/10/2018
30	ÇANAĞAÇI	1946	Ahmet ÇAKAN	23/10/2018
31	ÇANDIR	1939	ALİ ŞEN	30/10/2018
32	ÇARDAKLI	1930	Fadime TOSUN	13/11/2018
33	ÇARDAKLI	1938	Ramazan TERZİ	13/11/2018
34	ÇATALOLUK	1920	Münevver SÖNMEZ	04/10/2018
35	DANIŞMENTLER	1942	Durmuş EREN	20/11/2018
36	DANIŞMENTLER	1941	Elif EREN	20/11/2018
37	DANIŞMENTLER	1951	Hamide ÇETİNTAŞ	20/11/2018
38	DELİDEMİRCİLER	1938	Alime ÖZYİĞİT	14/01/2019
39	DEMİRCİ MERKEZ	1934	Hayriye ARSLAN	05/01/2019
40	DEMİRCİ MERKEZ	1937	Cahit ÜNER	22/12/2018
41	DEMİRCİ MERKEZ	1949	Mustafa ERSÖZ	22/12/2018
42	DEMİRCİ MERKEZ	1930	Hasan SELÇUK	22/12/2018
43	DEMİRCİ MERKEZ	1922	Şadiye AKBAŞ	22/12/2018
44	DEMİRCİ MERKEZ	1920	Yusuf CANLI	31/10/2018
45	DEMİRCİ MERKEZ	1927	Mehmet BAĞLAM	22/12/2018
46	DEMİRCİ MERKEZ	1934	İhsan DİNÇER	22/12/2018
47	DEMİRCİ MERKEZ	1938	Gültekin DİNÇER	29/12/2018
48	DEMİRCİ MERKEZ	1929	Ali İhsan ELMACI	29/12/2018
49	DEMİRCİ MERKEZ	1933	Sabriye ELMACI	29/12/2018

¹³ Kaynak kişilere ait tablo şu kaynaktan alınmıştır: Çakmak, C. (2022). *Demirci söz varlığı*. Gazi Kitabevi.

50	DEMİRCİ MERKEZ	1939	Osman Zinnur BARIŞIK	12/01/2019
51	DEMİRCİ MERKEZ	1931	İsmail ERAYDIN	12/01/2019
52	DEMİRCİ MERKEZ	1931	Sadık ÖZKUYUMCU	05/01/2019
53	DURHASAN	1928	Habibe DÖNERTAŞ	01/01/2019
54	DURHASAN	1932	Ali KOZAK	01/01/2019
55	ELEK	1945	Emine ÖZKAYMAK	22/11/2018
56	ELEK	1946	Asiye BACAĞ	22/11/2018
57	ELEK	1934	Halil İbrahim ÇİFTÇİ	22/11/2018
58	ESENYURT	1929	Abdullah ŞALAK	01/11/2018
59	ESKİHİSAR	1948	Hasan YILDIZ	05/12/2018
60	ESKİHİSAR	1940	Yaşar CEYLAN	05/12/2018
61	ESKİHİSAR	1948	Abdullah DÖNMEZ	05/12/2018
62	ESKİHİSAR	1946	Fadime CEYLAN	05/12/2018
63	GÖMEÇLER	1940	Keziban BULUT	13/12/2018
64	GÜMELE	1929	Münise TEPE	09/02/2019
65	GÜRÇEŞME	1944	Medine ÖZYILMAZ	02/03/2019
66	GÜVELİ	1929	Abdurrahman BATMAZ	08/01/2019
67	HIRKALI	1951	Şevket GÖK	11/10/2018
68	HOŞÇALAR	1936	Ahmet ERSÖZ	25/10/2018
69	HÜDÜK	1928	Sadakat SARITAŞ	09/02/2019
70	IKLIKÇI	1931	Fadime AKDEMİR	01/11/2018
71	İCİKLER	1943	Hatice ÇİMEN	07/02/2019
72	İCİKLER	1940	Behiye AKSU	07/02/2019
73	İMCELER	1938	Neslihan ÖZDEMİR	02/03/2019
74	İMRENLER	1939	Mehmet YILDIZ	04/03/2019
75	İMRENLER	1933	Ayşe AKKAYA	04/03/2019
76	İMRENLER	1943	Ayşe YILDIZ	04/03/2019
77	İMRENLER	1943	İbrahim ÇAKMAK	04/03/2019
78	İRİŞLER	1932	Medine DİKMEN	08/11/2018
79	İSMAİLLER	1930	Sıdıka ÇETİN	17/12/2018
80	KARAİSALAR	1923	Fadime ÇEVİK	19/02/2019
81	KARAİSALAR	1934	Mehmet ÖNDER	19/02/2019
82	KARAİSALAR	1936	Ali ÇELİK	19/02/2019
83	KARGINIŞIKLAR	1952	Nurullah KARAÇELEBİ	06/11/2018
84	KAYAKÖY	1942	Osman GÖK	02/03/2019
85	KAYRANOKÇULAR	1944	Ahmet Ali YİĞİT	14/02/2019
86	KAZANCI	1936	Havva ÖZDEMİR	11/12/2018
87	KAZANCI	1937	Bekir ÖZDEMİR	11/12/2018
88	KERPİÇLİK	1940	Ramazan DEMİRÖZ	17/12/2018
89	KERPİÇLİK	1944	Zeynep DEMİRÖZ	17/12/2018
90	KILAVUZLAR	1942	Ayşe ERCAYLAN	18/12/2018
91	KILAVUZLAR	1933	Songüzel KILAVUZ	18/12/2018
92	KILAVUZLAR	1926	Hatice YETİŞ	18/12/2018
93	KILAVUZLAR	1941	Süleyman ÇAĞIRKAN	18/12/2018
94	KIŞLAK	1934	Fadime DEMİR	20/11/2018
95	KIŞLAK	1940	Himmet KARADEMİR	20/11/2018
96	KOVANCI	1928	Ali ÇAKMAK	14/02/2019
97	KÖYLÜCE	1941	Naciye ÖZDİL	14/01/2019
98	KÖYLÜCE	1941	Fadime DEMİREL	14/01/2019
99	KULALAR	1937	Fatma ÖZDEN	27/09/2018
100	KULALAR	1936	Osman ÇETİN	27/09/2018
101	KULALAR	1941	Şerife AKGÜN	27/09/2018
102	KUZEYİR	1922	Fadime AKKAYA	22/11/2018
103	KUZEYİR	1933	Mustafa SEVİM	22/11/2018
104	KUZUKÖY	1923	Ayşe BAHCIVAN	09/10/2018
105	KUZUKÖY	1929	Şerif Ali ÖZ	09/10/2018
106	KUZUKÖY	1929	Ayşe ÖZ	09/10/2018
107	KÜÇÜKKIRAN	1952	Ali KALAYCI	02/03/2019

108	KÜÇÜKKIRAN	1945	Musa YILDIZ	02/03/2019
109	KÜÇÜKKIRAN	1949	Selim AKKAYA	02/03/2019
110	KÜÇÜKKIRAN	1935	Hüseyin TUNCER	02/03/2019
111	KÜÇÜKOBA	1929	Mehmet DÖNMEZ	05/12/2018
112	KÜÇÜKOBA	1938	Selvet DÖNMEZ	05/12/2018
113	KÜPELER	1934	Razaman İZCİ	06/11/2018
114	MAHMUTLAR	1942	Halime KIRBA	18/09/2018
115	MAHMUTLAR	1945	Mahmut AKIN	18/09/2018
116	MAHMUTLAR	1940	Osman KIRBA	18/09/2018
117	MARMARACIK	1953	Hüsamettin MUTLUE	20/12/2018
118	MARMARACIK	1934	Fadime DÖNMEZ	20/12/2018
119	MEZİKLER	1943	Hatice AKYILDIZ	04/12/2018
120	MEZİKLER	1943	Memmet AKYILDIZ	04/12/2018
121	MİNNETLER	1938	Mustafa BOZATLI	08/11/2018
122	MİNNETLER	1934	Hikmet DİKMEN	08/11/2018
123	ÖKSÜZLÜ	1936	Fadime ÖZDEMİR	10/01/2019
124	ÖREN	1924	Fadime BİLGİN	25/10/2018
125	ÖRÜCÜLER	1945	Yaşar BÜLBÜL	15/10/2018
126	RAHMANLAR	1926	Abdil DÖNMEZ	15/11/2018
127	RAHMANLAR	1927	Bayram KORKMAZ	15/11/2018
128	RAHMANLAR	1935	Nazım SÖNMEZ	15/11/2018
129	SAYIK	1930	Şerife GÜLMEZ	10/01/2019
130	SAYIK	1935	Safiye YILDIRIM	10/01/2019
131	SAYIK	1938	Halil İbrahim ÇETİNKAYA	10/01/2019
132	SERÇELER	1937	Kamil GÜLMEZ	27/11/2018
133	SEVİNÇLER	1926	Hatice YETİŞ	20/09/2018
134	SEVİNÇLER	1944	Mehmet YOKUŞ	20/09/2018
135	SEVİNÇLER	1937	Azime BULUT	20/09/2018
136	SEVİNÇLER	1948	Ekrem YETİŞ	20/09/2018
137	SÖĞÜTÇÜK	1924	Hayriye ÇÖTEL	05/02/2019
138	TALAS	1933	Mehmet YILMAZ	17/01/2019
139	TALAS	1935	Zeliha BEŞİKÇİ	17/01/2019
140	TAŞOKÇULAR	1938	Mehmet ŞEN	09/02/2019
141	TAŞOKÇULAR	1939	Nimet ŞEN	09/02/2019
142	TEKELER	1940	İhsan ÇETİNTAŞ	13/11/2018
143	TEKELER	1941	Azize ÇETİNTAŞ	13/11/2018
144	TEPERİK	1945	Abdullah YILDIZ	02/03/2019
145	TEPERİK	1943	Nurullah ÇELİK	02/03/2019
146	ULACIK	1930	Hayriye Karakaya	25/09/2018
147	ULACIK	1943	Durkadın EFE	25/09/2018
148	ULACIK	1945	Recep DEMİREL	25/09/2018
149	ÜŞÜMÜŞ	1933	Mehmet Hulusi ÜNLÜ	12/01/2019
150	YARBASAN	1947	Zeynep KARATAŞ	30/10/2018
151	YARBASAN	1937	Ali KAYA	30/10/2018
152	YAVAŞLAR	1944	Fadime KOCAOĞLU	02/03/2019
153	YAVAŞLAR	1935	İbrahim KAYACIK	02/03/2019
154	YEĞENLER	1952	Murat YILMAZ	02/03/2019
155	YEĞENLER	1939	Cemil YILMAZ	02/03/2019
156	YEŞİLDERE	1928	Müslime ÖZÇİL	27/12/2018
157	YEŞİLDERE	1937	Mustafa KAVAK	27/12/2018
158	YEŞİLOBA	1925	Himmet USLU	27/12/2018
159	YİĞİTLER	1933	Halil İbrahim ARIKAN	27/11/2018

Ek-2

Derleme Sözlüğü İle Demirci Ağzında Farklı Anlamalarda Kullanılan Kelimeler		
Madde Başı	Derleme Sözlüğü	Demirci Ağzı

basdırma	1. Kurutulmuş tuzlu et, pastırma. (Isparta-Yalvaç) 2. Sucuk, bumbar. (Burdur-Tefenni) 3. kabak veya patatesi etle pişirerek yapılan musakka. (Trabzon-Of) 4. Odun yığını. (Yozgat)	Kışın hayvanlara yedirilmek üzere çalıkların üst üste konması, bastırılması. (Ahmetler, Astepe, Marmaracık)
basdırık	Üzüm cibrelerini büyük bir ağırlıkla sıkıştırarak şıra kaybını önleyen tertibat. (Sivas-Çepni, Gömerek)	Hayvanların yemesi için çalıkların üst üste bastırılması. (Alağaç, Rahmanlar, Boyacı)
bürçük	Herhangi bir şeyin parçası. (Afyon-Bolvadin)	Pürçek, çam yaprağı. (İrişler, Marmaracık)
cimcirik	cimcirik (I): Ufak tefek (İstanbul-Yeniköy) cimcirik (II): Açık göz. (Bayburt-İrişli)	Yemeği yapılabilen bir tür bitki. (Taşokçular)
çalı	çalı (V): Olmamış meyve. (İçel) çalı (IV): Bir an, bir ara. (Kıbrıs-Közünye, Larnaka) çalı (I): Delikli taş. (İstanbul) çalı (II): Bahçe. (İstanbul) çalı (III): Keçileri kovalama ünlemi. (Isparta-Küçük kabaca, Uluborlu)	Meşe dalı. (İsmailler)
çetlemik	Çitlenbik. (Balıkesir-Savaştepe ve köyleri)	Yabancı antep fıstığı. (Kuzuköy, Mahmutlar)
çiydem	Çiğdem. (Afyon)	Safran kökündeki soğan türü. (İsmailler)
çöyür	çöyür-1: Fidan. (Afyon-Bolvadin) çöyür-2: Yabancı armut, ahlat. (Burdur-Tefenni)	Ağaç dikenini (Ulacık)
domalan	domalan (I-2): Patatese benzeyen ve yenebilen bir çeşit mantar. (Isparta-Eğridir) domalan (III): Yastık. (İzmir-Parsa) domalan (I): Yer elması. (Eskişehir-Sivrihisar) domalan (II): Yumurta. (İzmir-Bergama) domalan (IV): Zehir. (Manisa-Gördes ve köyleri)	Yumurta vb. yumru olan şeyler; mantar türü. (Ahmetler, Demirciköy/Delidemirciler, Demirci Merkez, Durhasan, Güveli, İçikler, Kayaköy, Sayık) Not: <i>domalan</i> kelimesi azarlama ifadesi için de kullanılmaktadır: <i>Ana ben yemicem. Yemezsen yeme, domalan ye!</i>
düğül	düğül (I-2): Elendikten sonra geriye kalan en ince bulgur. (Çorum) düğül (I): 2. Darıdan yapılan yarma. (Gümüşhane-Kelkit). düğül (I): Ökse otu. (Afyon-Dinar). düğül (II): Toprağın ek küçük parçası. (Ankara-Kalecik) düğül: İnce elekten geçirilmiş çiğ yarma. (Çorum-Ortaköy)	Üzümün salkım veren bölümü, küçük salkım; meyve olan sap. (Azizbey, Demirci Merkez, Marmaracık)
ebcin	Bir çeşit mantar. (Kütahya-Emet)	Çam mantarı, kırmızı mantar. (Söğütçük)
erin	Dudak. (İstanbul-Yalova)	İç, bakla içi. (Kuzeyir)
fışkırık	1. Polis düdüğü. (Kars ve köyleri) 2. Parmak ağza konarak çalınan ıslık. (Muğla-Bodrum)	Filiz. (Marmaracık, Yeşiloba)
filiskin	Mentha silvestris, Labiatae (ballıbabagiller) (İzmir-Bergama)	Çay otu. (İrişler, İsmailler)
gabeç	Gövdesi iri, bacakları ince olan insan tipi. (Isparta-Senirkent)	Ağaç gövdesi. (Köylüce)
garamık	Sert ve uzun dikenli, ufak boylu çalı. (Ankara-Ayaş)	Böğürtlen. (İrişler)

goruk	Fındık kurdunun deldiği fındık. (Ordu)	Koruk, henüz olgunlaşmamış ekşi üzüm. (Tekeler)
göve	1. Gökyüzü. (Muğla-Düğrek) 2. Yünlü kumaşları ve dokumaları yiyen bir çeşit böcek, güve. (Kastamonu-Daday). 3. Güya. (Elazığ ve yöresi)	Sebze, yeşillik. (Kuzeyir)
güve otu	Naftalin. (Elazığ-Keban)	Filiskin adlı bitkinin halk dilindeki adı. (Azizbey)
ineme	1. Burulmuş koyun ya da keçi. (Eskişehir, Ordu-Ulubey) 2. Tuğla (Edirne-Altınoluk)	Erkek soğan, soğan filizi. (İrişler)
keç	1. Nemli yer. (Bitlis-Ahlat) 2. Samandan ayrılmış buğday. (Malatya) 3. Bal peteği. (Rize-Mapavri) 4. Destek. (Samsun-Vezirköprü)	Armutun göbeği, armudun ortasındaki sert kısım. (İcikler, Talas)
kelemne	1. Sürülmeden bırakılmış tarla. (Denizli-Çivril) 2. Papatya. (Kütahya-Emet) 3. Bir yıl sürülmemiş tarla. (Eskişehir)	Gelincik, ot türü. (Armutlu, Güveli, İsmailler, Köylüce, Marmaracık)
kelle	1. İçine ceviz, fındık, pirinç konularak yapılan hamur tatlısı. (Sivas-Zara) 2. Kere, kez. (Yozgat)	Ekin, buğday başağı. (Sevinçler, Üşümüş)
kelleme	1. Verimsiz toprak. (Çankırı-Dikenli) 2. Küçük toprak yığını, tümsek. (Ankara-Haymana)	Bağın elle budanması. (Tekeler)
kevse	Su bardağı. (Kastamonu-Küre, Konya-Ereğli)	Posa, üzümün posası. (Ulacık)
kevsej	İçi delikli, hafif, çabuk kırılabilen, yumuşak (taş vb. için). (Ankara-Polatlı)	Saman artığı, saman çöpü. (Küpeler)
kırık	1. Eşek yavrusu, sipa. (Samsun-Vezirköprü) 2. Şıklığa özenen, gösteriş çabasında olan. (Çankırı-Saray)	Kırılmış odunluk çam dalı (Mahmutlar)
köpekgülü	Yaban gülü (Zonguldak-Çaycuma)	Kuşburnu. (Küçükoba)
kursak	1. Anlak, us, akıl. (Tokat, Eskişehir) 2. Yürek, kalp. (Manisa, Amasya-Merzifon) 3. Mide. (Uşak) 4. Kapının tahtalarını birbirine bağlayan ağaç. (Kars)	Kuzu göbeği mantarı. (İcikler)
kül	Kül. (Diyarbakır, Doğu Trakya)	Samanın tozu. (Yeğenler)
labada	1. Bluz. (Konya) 2. Cüppe. (Maraş)	Pazı. (Akdere, İsmailler, İrişler)
moruk	1. Leylak. (Karaaba-Çanakkale) 2. Bir çeşit diken. (Bursa-Hamiler) 3. Kar altındaki kuru ot. (Isparta-Keçiborlu) 4. Sazlık yerlerde yetişen, mavi çiçekli bir çeşit ot. (Kütahya-Altıntaş) 4. Çocukların oyunda kazandıkları sayı. (Burdur-Başpınar)	Sarı renkli çiçek açan çalimsı bitki. (Mezitler)
mürdük	1. Mercimeğin büyüğü. (Bilecik--Gölpazarı) 2. Bezelye. (Bursa-İnegöl) 3. Fiğe benzeyen yaban otu. (Ankara-Ayaş) 4. Bezelyeye benzeyen bir çeşit yaban otu.	Otsu bölümü hayvan yemi olarak kullanılan, beyaz açık mavi veya mor çiçekli bir bitki türü. (Akdere, Hoşçalar)

	(Tokat) 5. Haşlanmış buğday, mısır, nohut, fasulye karışımı. (Isparta-Şarkikaraağaç) 6. Mercimek. (Çankırı-Çerkeş)	
navrız	Martı. (Hatay-Antakya)	Nergis çiçeği. (Köylüce)
pate	1. Bardak. (Ankara) 2. Bilye. (Edirne) 3. Çadır. (Eskişehir-Seyitgazi)	Patates. (İsmailler)
pesin	pesin (I-2): Soğuk nedeniyle, ağaç dalları, kapı ellerinin buz tutmuş durumu. (Eskişehir-Seyitgazi) pesin (I): Ağaçlarda kalan yağmur damlaları: Dallar pesinliymiş geçerken her tarafını ıslattı. (Kütahya) pesin (I): 3. Kırığı. (Afyon-Bolvadin). pesin (II): Su yosunu. (Konya-Akşehir) pesin (I)-4: Sis. (Ankara-Ayaş)	Kurumuş çam yaprağı. (İrişler, Kışlak)
piç	1. Fırın. (Mersin-İçel) 2. Tırnak diplerinden kalkan et parçaları, şeytantırnağı. (Malatya, Gaziantep)	Bir bitkinin çevresinde yeniden beliren sürgün ve filiz. (Azizbey)
saldırma	Kadınların şakaklarına sarkıttıkları süs altını. (Kırşehir-Cemele, Niğde-Bor)	Büyük bıçak, pala. (Küpeler)
sarmaşık	Gelin olacak kızın arkadaşlarıyla yaptığı kır eğlencesi. (Denizli-Sarayköy)	Sarmaşıkçillerden, koyu yeşil renkli, değişik biçimli yaprakları olan, sap ve dallarından çıkan küçük ek köklerle dik, düz yerlere yapışarak tırmanan bitki. (Çataloluk)
soymantı	1. Sopa. (Burdur-Göhlhisar, Denizli-Çal) 2. Kaba, zıpır, işe yaramaz kimse. (Isparta, Sakarya-Karasu)	Kabuğu soyulmuş ince ağaç dalı. (Ala ağaç)
tal	1. Ardıç. (Konya-Kadınhanı) 2. Söğüt. (İstanbul-Türkistan göçmenleri)	Meşe ağacı, palamut. (Kayranokçular, Minnetler, Tekeler, Ulaçık)
teres	1. Ters, sinirli kimse. (Tokat-Erbaa) 2. Eşcinsel, kötü huylu erkek. (Ordu-Akkuş) 3. Aşağılık anlamına sövgü sözü. (Erzurum)	Budama. (Örücüler)
tınaz	Alaya alma, eğlenme. (Adana, Osmaniye)	Samanla buğday yığıntısı. (Demirci Merkez, Kuzeyir, Tekeler, Üşümüş)
tohur	1. Ürün, verim. (Denizli-Çal) 2. Mısır püskülü. (Isparta-Eğirdir) 3. Daha gonca olmamış çiçek tomurcuğu. (Isparta)	Döl, dölleme. (Hırkalı)
topalak	topalak (III-6): Domates. (Afyon-Bolvadin, Çorum-İskilip) topalak (IV): Yumruk büyüklüğünde kuru toprak parçası, kesek. (Giresun) topalak (I): Yuvarlak, küre biçiminde. (Isparta-Eğirdir ve köyleri, Sakarya-Akyazı ve çevresi)	Patates. (Küpeler)

	topalak (V): Yufka ekmeği hamuru. (Denizli-Sarayköy)	
yağlıca	1. Püren de denilen yeşil süpürgeotu. (Şarkikaraağaç-Isparta) 2. İlkbaharda, kendiliğinden yetişen ve yemeği yapılan bir bitki. (Diyarbakır) 3. İlkbaharda yetişen, sapı çiğ olarak yenilen bir ot. (Sivas-Gürün) 4. Odun tutuşturmak için yakılan ince, kuru, dikenli ot. (Ankara-Şereflikoçhisar)	Bir tür mantar. (Kılavuzlar)
yatak	1. Koyun ve sığırların yazın, gece dağda kaldıkları yer. (Uluğbey *Senirkent-Isparta) 2. Eşkıya barınağı. (Aydın-Bozdoğan) 3. Genel olarak dağda, yaylada bulunan küçük barınak. (Bursa-İnegöl) 4. Domuz barınağı. (İstanbul-Büyükdere) 5. İn, hayvan yuvası. (Konya-Ilgın) 6. Oda, oturlan yer. (Zonguldak-Çaycuma) 7. Yer. (Aydın-Nazilli)	Tohumun yattığı yer. (Mezitler)

Extended Summary

Demirci district, which is approximately 185 kilometres away from the centre of Manisa, attracts attention with its historical and natural beauties. Being so far away from the city centre has provided a suitable environment for the preservation of archaic words in the dialects of Demirci district. In our study on the vocabulary of Demirci, an ancient settlement, the language material collected from Demirci Centre and 78 villages connected to the centre was discussed. Due to its geographical location; Demirci district has ancient lands that have hosted many civilisations in the region in almost every period of history due to the valleys and river beds opening from the Aegean to Central Anatolia. The history of Demirci and its surroundings dates back to the prehistoric, Chipped Stone, Polished Stone and Cave periods. Based on the findings of Swedish Geologist Holst and American Geologist Warren Upham, Demirci region dates back to at least 30 thousand years ago. However, Demirci geography has also experienced the Copper, Bronze and Iron Age respectively. With the invention of writing 6000 years ago, migrations to Anatolia accelerated with the beginning of historical periods. Demirci, which experienced the rule of Ethiopians (Hittites), Phrygians, Cimmerians, Nordics, Lydians, Persians, Ionians, Romans, Byzantines, Seljuks, Saruhanids and Ottomans, has hosted many cultures and civilisations. The language of the Turks, one of the oldest and most ancient civilisations of the world, is equally rich. The writing adventure of Turkish, which started with the Yenisey inscriptions, took a perfect form with the Orkhun Inscriptions, which were almost the constitution of the 2nd Kokturk Khaganate. In the 11th century, Kashgarli Mahmud's *Dîvânu Lugâti't-Türk* came to light as the first dictionary of Turkish. Kashgarli's unique work *Dîvânu Lugâti't-Türk* is also accepted as the first dialect dictionary of the Turkish language as it reveals the differences in the pronunciation of Turkish words among different Turkish tribes. The theoretical framework of Turkish lexicography, the earliest example of which we see in the 11th century with *Dîvânu Lugâti't-Türk*, started in the Tanzimat period. In this period, Ahmet Vefik Pasha (*Lehçe-i Osmanî*-1876), Muallim Nâci (*Lügati Nâci*-1891) and Şemseddin Sâmî (*Kâmûs-ı Türkî* 1901) determined the principles of the field of lexicology in the introduction of their works. In particular, Şemseddin Sami, one of the most prominent names of Turkish lexicography, has a special importance with the principles of the modern lexicology method of the Republican era in the Preface he wrote in *Kamus-ı Türkî*. In this study, unlike the previous studies titled "Contributions from Anatolian dialects to the Compilation Dictionary", it is aimed to thematically analyse the examples identified in the vocabulary of Demirci but not included in the Compilation Dictionary. In this first study, there will be the headings of the articles related to plants, and the identified vocabulary will be listed alphabetically. The study is based on the thematic analysis of the words under the title of Plants in Demirci Söz Varlığı. The words under the title of Plants in this source were compared one by one with the Compilation Dictionary. The words found in the dialect of Demirci but not found in the Compilation Dictionary have been recorded, and the words that are found in the dialect of Demirci and in the Compilation Dictionary but have a difference in meaning, especially in the Compilation Dictionary, are also included. Plant names that are not included in the Compilation Dictionary are listed alphabetically, and sample sentences are also included in the footnotes for some of the items. Only words with nouns were taken into consideration in the analysis. Next to the items recorded from the dialect of Demirci,

the village where they were identified is written in brackets. While writing the place of occurrence of the items in the Compilation Dictionary, it was generally tried to include a single region. At the end of the study, the list of 159 source persons who were interviewed face-to-face during the collection of the vocabulary in the book Demirci Vocabulary and the list of words with a difference in meaning in the Demirci dialect and the Compilation Dictionary will be included in the tables. The abbreviation (DSV) consisting of the initials of the work in parentheses and the page number will be given next to the items taken from the book named Demirci Vocabulary. At the end of the study, the information of 159 source persons who have a great share in the formation of the book named Demirci Vocabulary is given in a collective table at the end of the study. As a result, this study aims to identify some words that are not included in the Compilation Dictionary.

Taştal, E. (2024). Edimbilimsel bir olgu olarak gösterim: Dede Korkut örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 89-106.

EDİMBİLİMSEL BİR OLGU OLARAK GÖSTERİM: DEDE KORKUT ÖRNEĞİ*

Ezginur TAŞTAL**

Öz: Deixis, Yunancadan alıntı “işaret etmek, işaretlemek, belirtmek, açıklamak” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Deixis terimi, Türkçede gösterim terimi olarak yaygınlaşmaktadır. Gösterim, edimbilimin konusudur. Doğal dillerde var olan gösterim, sözlü veya yazılı söylemlerin mevcut olgusudur. Yanı sıra gösterim; ana dil öğrenme, ikinci yabancı dil öğrenme, dillerarası çeviri, konuşma ve iletişim çözümlenmeleri, söylem ya da metin çözümlenmeleri alanlarında olası anlam belirsizliklerini önlemek, ortadan kaldırmak açısından büyük önem taşır. Bu tür dilsel sorunları en aza indirmek gösterimin görevidir. İlk felsefede içerimlik ifadeler/ içerimlikler veya dizinsel ifadeler (indexicals) olarak tartışılabilen bir kavram olan gösterimin dilbilimsel serüveni 19. yüzyılda başlamıştır. Gösterimin felsefi yaklaşımlardan ayrışması sonucu dilbilimciler gösterim olgusu için biçimbilimsel, sözdizimsel, anlambilimsel ve edimbilimsel araştırmalar yapmıştır. Ancak bu araştırmalar büyük bir tipolojik araştırma niteliğinde olmayıp yeterli düzeyde değildir. Bu çalışmada edimbilimsel bir konu olan gösterim kuramı Türk dilinin, edebiyatının, tarihinin ve kültürünün temel yapı taşı olan Dede Korkut’a uygulanacaktır. Edimbilimsel bir olgu olarak gösterim, Dede Korkut’a uygulanırken edimbilimsel bir bakış açısı sunulmak istenmiştir. Farklı hikâyelerden seçmeler yapılmış olup gösterim konusunda en belirgin örnekler ile her bakımdan bünyesinde zenginlik barındıran Dede Korkut’ta gösterimsel unsurların da zengin bir varlığından söz etmek kaçınılmazdır.

Anahtar Kelimeler: Edimbilim, deixis, dizinsel ifadeler, gösterim, gösterim kuramı, Dede Korkut.

DEIXIS AS A PRAGMATICS PHENOMENON: THE EXAMPLE OF DEDE KORKUT

Abstract: Deixis is a Greek word meaning "to point, to mark, to indicate, to explain". The term deixis is becoming widespread in Turkish as the term gösterim. Deixis is the subject of pragmatics. Demonstration, which exists in natural languages, is an existing phenomenon of spoken or written discourse. In addition, deixis is of great importance in the fields of mother tongue learning, second foreign language learning, interlingual translation, speech and communication analyses, discourse or text analyses in order to prevent and eliminate possible ambiguities of meaning. It is the task of deixis to minimise such linguistic problems. The linguistic adventure of deixis, a concept first discussed in philosophy as implicatures or indexicals, began in the 19th century. As a result of the separation of demonstration from philosophical approaches, linguists have conducted morphological, syntactic, semantic and pragmatic research on the phenomenon of demonstration. However, these studies do not constitute a major typological research and are not at a sufficient level. In this study, the theory of representation, which is a pragmatic subject, will be applied to Dede Korkut, the basic building block of Turkish language, literature, history and culture. As a pragmatic phenomenon, it is aimed to present a pragmatic perspective while applying the

* Bu çalışma Prof. Dr. Erdoğan Boz danışmanlığında hazırlanmakta olan “Dede Korkut’ta Gösterim” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Lisans öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ezgitast@outlook.com

 ORCID ID: 0009-0009-4304-0604

representation to Dede Korkut. Selections have been made from different stories and it is inevitable to talk about the rich presence of deixis elements in Dede Korkut, which contains richness in every respect with the most prominent examples of deixis.

Keywords: *Pragmatics, deixis, indexicals, deixis theory, Dede Korkut.*

Yunanca kökenli bir sözcük olan *deixis* kavramı, “işaretlemek, işaret etmek; gönderimde bulunmak; belirtmek, açıklamak” anlamlarına gelmektedir.

Önceleğin felsefede tartışılacağı ve dilbilimsel bir terim anlamı kazanan *deixis*, 19. yüzyıldan itibaren edimbilim ve anlambilimin temel terimlerinden biri olmuştur. *Deixis* terimi Türkçede *gösterim* terimi olarak yaygınlaşmaktadır. Dilbilimsel bir terim anlamı kazanan *gösterim*; iletişim edimlerine, konuşma eylemlerine, sözlere, söylemlere, ifadelere, yazılı ya da sözlü metinlere bağlam temelli yaklaşım ile yapılan dilsel çözümlenmelerdir.

Gösterim, doğrudan dillerin yapısı kullandıkları bağlamlar arasındaki bağıntıyla ilgili bir kavramdır. Bununla birlikte, *gösterim*; esasen edimbilimi, anlambilimi ve konuşma çözümlenmeleriyle yakından ilişkili bir kavramdır (Levinson, 2003, s. 55).

Levinson, *gösterim* konusunu “felsefi yaklaşım” ve “betimleyici yaklaşım” ışığında ayrıntılı olarak açıklamıştır.

Betimleyici yaklaşım, *gösterim*in dilbilimsel işlevlerini kapsamaktadır. *Gösterime* betimsel nitelikli bir yaklaşım ile yerli ve yabancı alanyazın taraması doğrultusunda Dede Korkut’ta *gösterim* uygulaması yapılacaktır. Böylelikle mümkünse hem Türklük ve Türkoloji için önem arz eden ve devasa bir yapıt niteliğinde olan bu eserin alanyazınına hem de *gösterim* kuramına katkıda bulunmak önemli görünmektedir.

1. Edimbilimsel Bir Olgu: *Gösterim*

1.1. Edimbilim

İnsan sosyal bir varlıktır. İletişim, insanlar arasındaki etkileşim ve sosyalleşme eylemleri açısından önemli bir sosyal etkinliktir. İletişim kurabilmek için ise öncelikle dil öğrenilmelidir. Edimbilim, dil öğrenme sırasında göz ardı edilmemelidir çünkü doğal dillerin yapısında edimbilim zaten vardır. Bu noktada olası bir konuşur ve muhatap arasında gerçekleşen iletişim etkinliğinde yanlış yorumlamalar veya anlaşılmaları en aza indirmek için dilbilimi alanı olan edimbilim ve dolayısıyla konusu *gösterim* oldukça önemlidir.

Göstergebilim; sözdizimi, anlambilim ve edimbilim olmak üzere üç alt başlıkta sınıflandırılmaktadır. Sözdizimi, “göstergeler arasındaki biçimsel ilişkilerin incelenmesi”; anlambilim, “göstergelerle nesnelere arasındaki ilişkilerin incelenmesi”; edimbilim “göstergelerle kullanıcılar arasındaki ilişkinin incelenmesi” dir. Edimbilim, hem dil yapısının bağlama bağlı yönlerini hem çeşitli dil kullanımları ve anlam ilkelerini anlamayı kapsar (Levinson, 1983, s. 206).

Pragmatik, Latince “pragma” kökünden türemiş “iş, eylem” anlamlarına gelen bir sözcüktür. Konuları pratik sonuçlara bağlı olduğu kabul edilen bir kuramdır (Levmihel, 2013, s. 234).

Edimbilim, bir dizi strateji ve ilkeler bütününden oluşmaktadır. *Gösterim* (*deixis*), *söz eylem* (speech act), *nezaket olgusu* (politeness phonemona), *sezdirim* (implicature) kuramları etrafında sözcüklerin *bağlam* (context) içinde nasıl yorumlandığını, yorumlanması gerektiğini araştırır (Yılmaz, 2020, s. 1).

Edimbilim, dilin farklı yönlerini, iletişim problemlerini çözmeye çalışan “görünmez” anlamın ortaya çıkmasını sağlayan bir bilimdir. Bir konuşmacı-yazar tarafından paylaşılan ve bir dinleyici-okuyucu tarafından yorumlanan anlam çalışmasıyla ilgilidir. İnsanların sözlerinin ne anlama geldiğinin çözümlenmesi kadar bu sözlerdeki sözcüklerin veya ifadelerin kendileri tarafından ne anlama gelebileceğiyle de ilgilenir (Yule, 1996, s. 3).

1.2. Gösterim

Yunanca kökenli “*işaretlemek, işaret etmek; belirtmek*” anlamlarına gelen deixis, dillerin konuşma veya konuşma olayı bağlamının özelliklerini kodlama veya dilbilgiselleştirme biçimiyle ilgilidir ve bu nedenle, sözlerin yorumlanmasının o söz bağlamının çözümlenmesine bağlı olduğu yollarla da ilgilidir (Levinson, 2003, s. 54).

Gösterim (deixis), söz konusu ifadeler, sözcüklere *bağlam* (context) temelli yaklaşarak konuşurların iletişimdeki rollerini, zamansal ve mekânsal konumlarını, sosyal statüsünü dikkate alarak konuşurların iletişimsel etkinliklerini yorumlar. *Dilbilimsel bağlam* (linguistic context) ya da *Eş-metin* (co-text) olarak farklı bağlam türleri için tanımlamalar yapılmıştır. Eş-metin ya da dilbilimsel bağlam, aynı ifade veya tümcelerde kullanılan diğer sözcüklerin kümesini kapsar (Yule, 2010, s.129). Kullanılan sözcükler kümesini çevreleyen eş-metin, bu sözcükler kümesini anlamlandırma ve yorumlamada güçlü bir etkiye sahiptir.

Edimbilimsel bir olgu olan gösterim, dil ve bağlam arasındaki ilişkinin en açık yansımasıdır. Sözcenin bağlamının dilbilimsel kodlamasıyla ilgilidir. Dillerin, sözcenin bağlamıyla ilgili özellikleri ne gibi yollar vasıtasıyla kodladığıyla ve dolayısıyla sözcelerin yorumunun o sözcenin geçtiği bağlamın çözümlenmesine hangi yollarla bağlı olduğunu açıklayan bir olgudur (Yılmaz, 2020, s. 33).

Gösterim; belirli kişiyi- kişileri, ögeyi-ögelere, nesneyi-nesnelere, durumu-durumları, yeri-yerleri, zamanı-zamanları, metni- metinleri, söylemi- söylemleri işaretlemekle görevli dilsel ifadeleri içeren ve özellikle üretildiği bağlama bağlı olan bir olgudur. Bu işaret ifadeleri, onları söyleyen iletişim edimindeki katılımcılar ile ilgilidir.

Yule (1996), gösterim olgusunu *kişi gösterimi* (person deixis), *uzamsal gösterim* (spatial deixis), *zamansal gösterim* (temporal deixis) olmak üzere üç başlık altında incelemiş ve sınıflandırmıştır. Geleneksel gösterim ulamları; kişi gösterimi (person deixis), zaman gösterimi (time deixis) ve yer gösterimi (place deixis)dir (1996, s. 10).

Yule, gösterimi konuşucunun bağlamını önceleyen “konuşura yakın” ve “konuşurdan uzak” karşıtlığına dayanarak açıklamıştır. Yakınlık bildiren ya da yakın konuşur için etiketlenen sözcükler; “bu”, “burada” ve “şimdi”dir. Uzaklık bildiren ya da konuşurdan uzaklık için etiketlenen sözcükler; “orada” ve “o zaman”dır.

Gösterim, açıkça konuşucunun bağlamına bağlıdır; bu konuda en temel ayırım konuşucuya yakın (proximal) ve konuşucudan uzak (distal) oluş şeklindedir. Yakın ifadeler, genellikle konuşucunun konumuna ya da *gösterimsel merkeze* (deictic centre) bağlı olarak açıklanır. Örneğin, “şimdi” derken, konuşucunun sözcenin söylendiği zamana eşdeğer olan belirli bir zaman ya da dönem ifade edilir. Yani, “şimdi” ile genel olarak konuşucunun merkezinde bulunduğu zamanın belirli bir noktasına ya da zamanına gönderimde bulunduğu anlaşılır. Uzaklık (mesafe) ifade eden sözcükler, basitçe konuşucudan uzaklık gösterir. Öte yandan, uzaklık ifadeleri, bazı dillerde “yakın muhatap” ile “hem konuşurdan hem de muhataptan uzaklık” arasında ayırım yapma amacıyla kullanılabilir (Yule, 1996, s. 10).

Levinson, geleneksel gösterim ulamlarına *sosyal gösterim* (social deixis) ve *söylem-metin gösterimi* (discourse deixis) ulamlarını da ekleyerek gösterim kuramı başlığında ayrıntılı olarak değineceğimiz üzere, gösterim konusuna felsefi (philosophical) ve betimleyici (descriptive) olarak iki farklı yaklaşım ışığında açıklamalar yapmıştır (2003, s. 54-61).

1.3. Gösterim Türleri

1.3.1. Kişi Gösterimi (Person Deixis)

Kişi gösterimi, ifadenin iletildiği konuşma olayındaki katılımcıların rolünün kodlanmasıyla ilgilidir. Birinci kişi ulamı; konuşmacının kendisine yaptığı göndermenin dilbilgiselleştirilmesidir, ikinci kişi ulamı; konuşmacının bir veya daha fazla kişiye yaptığı göndermenin kodlanmasıdır. Daha fazla muhatap alıcı veya üçüncü kişi ulamı; söz konusu

ifadenin ne konuşmacısı ne de muhatabı olan kişidir. Dinleyici veya izleyicilere yapılan göndermelerin kodlanmasıdır (Levinson, 2003, s. 62).

Kişi gösterimi, doğal dillerin adıl dizgesini yansıtmaktadır. *Konuşmacı* (ben, biz) ve *alıcı-muhatab* (sen, siz) ve *dinleyici-izleyici* (o, onlar) ayrımını ilgilendiren bir gösterim türüdür. Birinci kişi adılı “ben, biz”; ikinci kişi adıları “sen, siz”; üçüncü kişi adıları “o, onlar” adlarıyla örneksenen üç temel bölümden oluşmaktadır.

Birinci kişi adıları, iletişim edimindeki katılımcıların işaretlendiği dilsel işaretlemelerdir. İkinci kişi adıları, iletişim ediminin muhatabına, alıcısına yönelik dilbilgiselleşmiş biçimlerdir. Üçüncü kişi adıları iletişim ediminde ne konuşucu ne de alıcı muhatab olan kendisine gönderim yapılmayan kişilerin dilsel işaretlemeleridir (Yule, 1996, s. 10).

<i>Birinci Kişi (first person)</i>	<i>İkinci Kişi (second person)</i>	<i>Üçüncü Kişi (third person)</i>
Ben (I)	Sen (you, tu,tú, du)	O (he, she, it)
Biz (we)	Siz (you, vous, usted, sie)	Onlar (they)

Tablo 1. Yule (1996)’da Kişi Gösterimi

Bazı dillerde kişi gösterimi içerisinde *sosyal anlaşma* (social contract) kodlamaları ya da işaretlemeleri görülür. Bu durum sosyal gösterim olgusu ve alt başlığı onursal saygı ifadeleri ile ilintilidir. Örneğin; Fransızcada *tu* (tanıdık olan kişiye) / *vous* (tanıdık olmayan kişiye), İspanyolcada *tú* (tanıdık kişiye) / *usted* (tanıdık olmayan kişiye), Almancada *du* (tanıdık olan kişiye) / *sie* (tanıdık olmayan kişiye) ve Türkçede *sen* (tanıdık olan kişiye) / *siz* (tanıdık olmayan kişiye) gönderimde bulunmaktadır (Yule, 1996, s. 11).

1.3.2. Zamansal Gösterim (Temporal Deixis)

Levinson (2003), zaman gösterimine değinmeden önce, Fillmore (1971) ve Lyons’tan (1977) hareketle, zamanın ve mekânın anlamsal düzenleniş biçimlerini göz ardı etmemek gerektiğini belirtmiştir. Birçok dilde zamanı ölçme dizgelerinin temeli; günler, aylar, yıllar ve mevsimler etrafında oluşmaktadır. Zaman gösterimi, katılımcı rollerine en üst düzeyde gönderimde bulunur. Örneğin “şu an” veya “şimdi” ifadeleri “konuşmacının şu an ifadesini ürettiği zaman” ve “konuşmacının zamansal ve mekânsal olarak o konumda bulunması” nı işaretlemektedir. “Şimdi, şu an, sonra, yakında, son zamanlarda” gibi ifadeler zaman gösterimi belirteçleridir (2003, s. 72).

<i>Onaylanan Zaman (receiving time)</i>	<i>İşaretlenen Zaman (coding time)</i>
Takvimlik (calendrical) Zaman Ölçü Birimleri	Ortak Zaman Ad Birimleri (gün, hafta, ay, yıl vb.)

Takvimlik Olmayan (non calendrical) Zaman Ölçü Birimleri

Tablo 2. Levinson (2003)’da Zaman Gösterimi

Zaman gösteriminde “*işaretlenen zaman*” (coding time) anını ve “*onaylanan zaman*” (receiving time) anını birbirinden ayırt etmek gerekmektedir. İşaretlenen zaman, edimbilimsel olarak verilen süredir. Levinson (2003), Lyons’tan (1977) etkilenerek bu duruma, *gösterimlik eşzamanlılık* (deictic simultaneity) ışığında genel kabul gören ifadelerin işaretsiz gösterim merkezinde her iki zaman türünün de aynı olduğunu varsayabileceğimizi düşünmektedir. Dolayısıyla Levinson (2003); zaman gösteriminin zamanın mutlak kültürel ölçümleri ve gösterimlik olmayan biçimleriyle etkileşime girebileceğini belirtmiştir (2003, s. 75). Bu durum, “*önce, sonra, bu, geçen pazartesi, gelecek yıl, bu öğleden sonra*” gibi zaman gösterimi değiştiricileri ile gösterimlik olmayan bir ad veya zamansal ölçü birimleri ile oluşur.

Konuşmacının sesinin, sözlerinin duyulduğu anı işaretleyen ve konuşmacının durumuna yakın olarak değerlendirilen “*şimdi, şu an*” gibi sözcükler *gösterimsel* (deictic) ifadelerdendir. Bu gibi ifadelerin aksine “*o zaman, şu zaman*” gibi sözcükler konuşmacının mevcut durumundan uzak zamanı işaretleyen *gösterimsel* ifadelerdendir.

Empatik gösterim, iletişim edimine katılan katılımcıların uzamsal-zamansal konumda sıfır noktasına uzaklığını ifade eder. *Şu anın* uzaklık ifadesi olan *o zaman* konuşurken *şu anki* zamanına göre geçmiş ve gelecek zamana adapte edilebilir (Yule, 2010, s. 36).

a) “(22 Kasım 1962), o zaman İskoçya’daydım.”

b) “(Cumartesi saat 19.30’da yemek), tamam, o zaman görüşürüz.”

Empatik gösterim, uzamsal gösterimin alt ulamıdır. Bir söylem-metinde ya da iletişim ediminin uzamsal-zamansal konumunun sıfır noktasına uzaklığını ve iletişim edimine katılan katılımcıların birbirine fiziksel uzaklıklarına ek olarak psikolojik uzaklıklarını işaretler. (a)’da takvimlik zaman birimine gönderimde bulunulmuştur. (b)’de saatlik zaman birimine gönderim vardır.

1.3.3. Uzamsal Gösterim (Spatial Deixis)

Gösterimlik konumlar her zaman katılımcı rollerinin kodlama zamanındaki konumunu işaretlemelidir. Uzam gösterimi aynı zamanda gizli ya da açık biçimde zaman gösterimini de içerir. Zamansal ve uzamsal olarak aynı konumda bulunmayı işaretleyebilir. Bu nedenle uzamsal gösterim ya da uzam gösterimi ya da yer-mekân gösterimi zaman gösterimine göre daha temeldir (Levinson, 2003, s. 84).

Uzamsal gösterim, zaman gösteriminde olduğu gibi mekânın gösterimlik olmayan düzenleniş biçimleri ile karmaşık şekillerde etkileşime girecektir. Ancak “bura, şura, ora, burada, şurada, orada” gibi belirteç ve adılar, saf yer gösterimi ifadeleridir (Levinson, 2003, s. 79).

a) “İstasyon, katedralin 200 metre uzaklığındadır.”

b) “Bura, oranın 200 metre uzaklığındadır.”

c) “Kâbil, 34. enlem ve 70. boylamdadır.”

d) “Bura, oranın dört yüz mil batısındadır.”

(b) ve (d), (a) ve (c)’nin gösterimlik biçimidir. (b) ve (d)’de mekânsal-uzamsal ölçü birimleri kullanılırken; (a) ve (c)’de yer, mekân ya da uzamsal gösterimsel kullanımlar söz konusudur. Ama her iki biçimde de yer-yön konum bilgisi açıklamalarını görebiliriz. Uzamsal gösterim biçimleri ile konuşma eyleminde mekânın zamansal ve mekânsal sıfır noktasına uzaklığı ve bağlantı noktalarına göre yerlerin özelliklerini işaretlendiği görülmektedir.

Fillmore (1971) *devinim eylemlerinden* (verbs of motion) bahseder. Devinim eylemleri olan “gel-“ ve “git-“konuşmacıya yaklaşan muhatabın veya uzaklaşan muhatabı işaretlemektedir. Örneğin;

a) “Buraya gel.”

b) “Buradan git.”

(a) tümcesi, konuşmacıya doğru hareketi işaretlerken; (b) tümcesi, konuşmacıdan uzaklaşma hareketini işaretlemektedir (1971, s. 50).

Gösterimlik bileşen eylemleri ya da **devinim-hareket eylemleri-** (*gel- ve git-*), işaretlenen zamanda konuşmacının konumuna doğru hareket ediyor veya konuşmacının konumundan uzaklaşıyor; alıcının konumuna doğru hareket ediyor ya da alıcının konumundan uzaklaşıyor. Levinson da bu noktada Fillmore (1977)’u takip etmektedir.

a) “O geliyor.”

b) “O gidiyor.”

c) “Ben geliyorum.”

(a) tümcesinde “o”, işaretlenen zamandaki konuşmacının bulunduğu konuma doğru yaklaşıyor; (b) tümcesinde işaretlenen zamandaki konuşmacının konumundan uzaklaşıyor

olduğunu işaretlemektedir. (c) tümcesinde ise konuşmacının, işaretlenen zamandaki alıcının bulunduğu konuma doğru hareket ettiğini işaretlemektedir.

Ek olarak gel- eylemi, katılımcıların gerçek konumlarına değil normatif konumlarına gönderimde bulunan gösterimlik kullanımlar çözümlerimizde eksik kalacaktır. Örneğin; a)“Sizi ziyarete birkaç kez geldim ama siz hiç orada değildiniz.”

(a) tümcesinde kodlanan zamanda konuşmacı ve alıcı tarafından normatif konuma doğru harekete gönderimde bulunur (Levinson, 2003, s. 83). Benzer şekilde “*getir-*“ ve “*al-*“ eylemleri de örneksenebilir.

Uzamsal gösterim, konuşmacının bakış açısından zamansal ve mekânsal konumunun hem zihinsel hem de fiziksel olarak işaretlemektedir. Uzamsal gösterimin edimbilimsel temeli *psikolojik uzaklık* (psychological distance)tır. Konuşma eylemine katılan konuşurlar, *gösterimsel izdüşüm* (deictic projection) ile kendini zamansal ve mekânsal olarak başka konumlarda da işaretleyebilmektedir.

a) “Burada şimdi hava soğuk.”

b) “Ben şu an burada değilim.”

(a) ve (b) tümcelerinde anlamsal belirsizlik söz konusudur. Bu sözcelerin doğru yorumlanması gösterim olgusu ile mümkündür. Uzam gösteriminde psikolojik uzaklık göz ardı edilmeden *empatik gösterim* (empathetic deixis) ile yorumlanması gerekli görünmektedir. Empatik gösterimde konuşma eylemi katılımcıları; bir duruma, varlığa, olguya hem fiziksel hem psikolojik açıdan uzak ya da yakın olarak işaretleme yapar (Yule, 1996, s. 13).

1.3.4. Söylem-Metin Gösterimi (Discourse Deixis)

Sözlü ve yazılı söylemde söylemin-metnin daha önceki veya sonraki bölümlerine gönderimde bulunmak için söylem gösterimi kullanılır (Levinson, 1983, s. 119).

Söylem, genel anlamıyla, iletişim olgularına gönderimde bulunan yazılı, sözlü veya görsel temsiller yoluyla bireyler arasındaki sembolik etkileşimdir (Ercan, 2019, s. 530).

Söylem terimi ile belirtilen; metnin olası anlamlarını örüntüleyen yorumlama, etkileşim ve karşılıklı bilgi değiş-tokuşu biçimleridir. Söylem, bireylerin göstergesel kaynaklar ve dilsel ifadeler ile yaptıkları iletişimin toplumsal sürecidir (Ercan, 2019, s. 530).

Söylem-metin gösterimi, bir sözce içindeki ifadelerin, o sözceyi içeren (sözcenin kendisi dâhil) söylemin belirli bir bölümüne gönderimde bulunması için kullanılmasıyla ilgilidir. Bu tür kullanımlar var olan ifadenin söylem konumuna bağlı olarak ayırt edici referans göreliliğine sahip olduğundan gösterimseldir (Levinson, 1983, s. 206-218).

Söylem-metin gösterimi; devam etmekte olan bir söylemin ya da metnin bir bölümünü, yönünü başka bir biçimde-“önceki”, “ilk bahsedilen” gibi- işaretleyen sözcüksel veya dil bilgisel unsurların seçimi ile ilintilidir.

Yazılı söylemlere özgü birkaç gösterimlik söylem unsuru, “yukarıdaki” (above), “aşağıdaki” (below) vb. vardır (Fillmore, 1971, s. 290).

Tümce içi söylem gösterimi olan **işaret dönüşlülüğü gösterimi (token reflexivity)**, gösterimlik ifadenin içinde gerçekleşen ifadeye ya da konuşma edimine gönderimde bulunur. Levinson (2003), bu söylem gösterimi kuramına;

a) “Yanlışa doğrudur.”

b) “Doğruysa yanlıştır.”

c) “Bu tümce doğru değil.”

(a), (b) ve (c) gibi **tümce içi (intra-sentential) söylem gösterimi** örnekleri vererek bu gibi tümcelerle bağlantılı iyi bilinen paradoksların **dönüşlülük (reflexivity)** ile çözülebileceğini belirtir ve Fillmore’u takip eder (2003, s. 90).

Levinson (2003), daha sonra, art gönderim ve söylem gösterimi ayrımı için, Lyons (1977), Heny (1979), Schnelle (1979) gibi araştırmacılardan etkilenerek *adillaşma*

a) “Maaşını karısına veren adam, onu metresine veren adamdan daha akıllıydı.” (pro nom inalization) ve Geach (1962)’in tanımladığı *tembel adillar* (pronouns of laziness)dan bahseder. Ardından Karttunen (1979)’in bilindik bir tümcesini örnek gösterir:

(a)’da “*onu*” sözcüğü, maaş sözcüğü ile ortak göndermeli olmadığı zaman adamın maaşını kimin metresi aldı? belirsizliği ortaya çıkar (2003, s. 86).

1.3.5. Sosyal Gösterim (Social Deixis)

İletişim edimini tanımlarken konuşma eylemindeki katılımcıların üstlendiği roller, katılımcıların kimliği, konuşma eylemine katkıları, ürettikleri sözler veya sözcükler, paylaştıkları sosyal bağlam çözümlmelerine de ihtiyaç vardır. Bu noktada sosyal gösterime ihtiyaç duyacağız.

Dil kullanımlarının bu tür sosyal ilişkilere bağlı birçok görünüşü vardır ancak dilbilgisel açıdan sosyal gösterim ile ilgilidir. *Nezaket adilları* (polite pronouns), ve *katılımcı rollerinin adları, önadları, ünvanları* sosyal gösterimin dilbilgiselleşmiş tezahürleridir (Brown & Levinson, 1978, s.183-92, 281-5).

Sosyal gösterimlik bilgi türleri farklı dillerde dilbilgiselleştirilmiştir. İki temel sosyal gösterimlik bilgi türü vardır: **Mutlak sosyal gösterim (absolute social deixis)** ve **ilişkisel sosyal gösterim (relational social deixis)**. Tipik olarak ifade edilen ilişkisel çeşitlilikleri; i.konuşmacı (speaker) ve **kaynak, gönderge** (referance) örneğin; **kaynağa saygı ifadeleri** (honorifics),

ii.konuşmacı ve **alıcı** veya **muhatap** (addressee) örneğin; **alıcı** veya **muhataba saygı ifadeleri**,

iii.konuşmacı ve **izleyici** ya da **dinleyici** örneğin; **izleyiciye saygı ifadeleri**,

iv.konuşmacı ve **ortam** (setting) örneğin; **formalite seviyeleri** (formality levels)dir (Levinson, 1983, s. 206-220).

(i) ve (iii)’de ilişkinin göreceli rütbe veya saygıyla ilgili olduğu durumlarda onursal saygı ifadelerinden bahsedebiliriz. Bunun dışında akrabalık ilişkileri, boy üyeliği gibi birçok dilbilgiselleştirilen ilişkisel sosyal gösterim olgusu vardır. (i)’de saygı ifadesi, “hedef”e gönderimde bulunurken (ii)’de mutlak hedefe gönderimde bulunmadan aktarılabilir. Levinson bu konuda Comrie (1976) ile aynı görüşü paylaşmaktadır (1983, s. 206-220).

Tekil ve çokluk kişi adilları (Türkçede sen/siz: TS/ ÇS; Fransızcada tu/ vous, T/V) ayrımı, kaynağa yani referansa onursal saygı ifadesi gönderiminde önemlidir (Brown & Gilman, 1960, s. 90). Örneğin;

a) “Sana saygı duyuyorum.”

b) “Size saygı duyuyorum.”

Türkçe adıl sisteminde bulunan ikinci çokluk kişi adılı siz, onursal saygı ifadesi olarak kullanılır ve işaretlenir. Sosyal gösterim, söz edimi gerçekleşirken konuşma eylemine katılan katılımcı rollerinin dil yapısında üstlendiği rolünü, görevini, arasındaki sosyal ilişkileri, sosyal durumunu kuran ve işaretleyen, bu gibi ölçütlere gönderimde bulunan dilbilgiselleşmiş bir gösterim olgusudur.

2. Dede Korkut’ta Gösterim

Dede Korkut, Türk dili ve edebiyatının devasa bir eseri ve temel yapı taşıdır, diyebiliriz. Dolayısıyla her yönüyle incelenmeye değer görülmektedir. Dede Korkut hakkında binlerce çalışma yapılmıştır. Bunun akabinde Dede Korkut’a yeni ve farklı bakış açıları sunulmaya çalışılmıştır.

Dede Korkut’a edimbilimsel bir bakış açısı sunmak amacıyla bu çalışmada edimbilimsel bir konu olan gösterim uygulanırken aşağıdaki adımlar izlenmiştir:

- i. Verileri toplamak,
- ii. Verileri okumak ve gözlemlemek,

- iii. Verileri bulmak ve işaretlemek,
- iv. Verilerin kontrol listesini yapmak,
- v. Verileri alıp sonuç ekranında sunmak,
- vi. Sonuç çıkarmak ve değerlendirme yapmak,

Yule (1996) ve Levinson (2003)'ün gösterim kuramına dayanan gösterim türlerini (kişi gösterimi, zamansal gösterim, uzamsal gösterim, söylem-metin gösterimi ve sosyal gösterim) tanımladıktan sonra araştırmanın sonucu hakkında bir değerlendirme yapılmaktadır.

Dede Korkut'ta gösterim uygulaması yapılırken Yule (1996) ve Levinson (2003)'ün gösterim sınıflandırmaları esas alınmıştır.

Geleneksel gösterim ulamları; kişi gösterimi, zamansal gösterim ve uzamsal gösterimdir. Yule (1996)'ın gösterim sınıflandırması bu şekildedir. Levinson (2003), geleneksel gösterim sınıflandırmasına söylem-metin gösterimi ve sosyal gösterimi de eklemiştir.

2.1. Dede Korkut'ta Kişi Gösterimi

Kişi gösterimi, kişi(ler)i işaretlemek için kullanılır. Kişi gösteriminin alt ulamları; birinci kişi gösterimi, ikinci kişi gösterimi ve üçüncü kişi gösterimidir.

Birinci kişi gösterimi, söylemde-metinde konuşmacı-yazarın dilbilgisel işaretlemesidir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Dirse Han eydür: Bayındır Han benüm ne eksüklüğüm gördi? Benden alcağ gişileri ağ otağa, kızıl otağa kondurdu; benüm suçum ne oldı kim kara otağa kondurdu?	(7b) (11), (12), (13) (8a) (1)	Dirse Han

Dirse Han, Bayındır Han'a kendisi için "ben" dilbilgisel işaretlemesini yaparak birinci kişi gösterimini kullanmıştır.

+{Xm} biçimbiriminin "benüm eksüklüğüm, suçum" birinci kişi işaretleyici kişi gösterimi olarak birinci kişi(ler)i işaretlediği görülmektedir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Dirse Hanuñ nökerleri eydür: Biz senüñ oğluñı ne getürelüm? Senüñ oğluñ bizüm sözüümüz almaz, bizim sözüümüzle gelmez.	(12a) (11), (12), (13)	nökerler (askerler)

Birinci kişi gösteriminin çokluk işaretleyici ifadeleri var olup DK' de işaretlendiği görülmektedir.

Dirse Han'ın askerleri, kendileri için "biz" gösterimsel ifadesini kullanarak birinci çokluk kişi gösterimi işaretlemesi yapmıştır.

İkinci kişi gösterimi, söylemde-metinde alıcının dilbilgisel kodlanmasıdır.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
... getürdiler eydür: senüñ oğluñ yerinden örü turdu, gögsi güzel kaba tağa ava çıkıdı. Sen var iken av avladı, kuş kuşladı.	(12a) (1), (2), (3)	Dirse Han

Dirse Han'ın askerleri, Dirse Han'ı "sen" gösterimsel ifadesini kullanarak ikinci kişi gösterimi ile işaretlemiştir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Beyrek eydür: Mere çobanlar, bir gişi yolda taş balsa yabana atar. Siz bu yolda bu taşı neçün yığarsız?	(52b) (6), (7)	Çobanlar

Beyrek, çobanlara "siz" gösterimsel ifadesini kullanarak çobanları ikinci kişi gösteriminin çokluk işaretleyicisi ile işaretlemiştir.

Üçüncü kişi gösterimi, bir söylemde-metinde konuşmacı-yazar ve alıcı-okuyucunun dışında kalan kişi ulamının dilbilgisel işaretlemesidir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
... Ozan eydür: évün tayağı oldur ki yazıdan yabandan ëve bir [udlu] konuk gelse, er âdem évde olmasa, (9) ol anı yédürür, içürür, ağırılar, 'azizler, gönderür.	(5b) (8), (9)	karı (evin direği)

Ozan, Türk kadınlarını niteliklerine göre sınıflandırırken "evin direği" olarak nitelendirdiği kadın figürü için "ol" gösterimsel ifadesini kullanıp üçüncü kişi gösterimi olarak işaretlemiştir. İlaveten, söz konusu kadının evine gelen bir konuk "er adem" için "ol anı" gösterimsel ifadesi ile konuğu üçüncü kişi gösterimi işaretleyicilerini kullanmıştır.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Dedem Korkut... böyle dedü: Kanı dedügüm (13) yég erenler, Dünya menüm deyenler? Anlar dağı bu dünyaya geldi geçdi, kervan gibi kondı göçdi. Anları dağı ecel aldı...	(19a) (10), (11), (12), (13)	Erenler

Dede Korkut, *erenler* için "anlar" gösterimsel ifadesini kullanarak üçüncü kişi gösteriminin çokluk biçimi ile erenleri işaretlemiştir.

2.2. Dede Korkut'ta Zamansal Gösterim

Zamansal gösterim, söylemin-metnin veya iletişim edimi zamanının dilbilgisel işaretlemesidir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
... Deli Dumrulı götürdi, yere urdı... Ağ gögsinüñ üzerine 'Azrâyil başup kondı. Baya yırlardı, şimdi hırlamağa başladı.	(82a) (3)	Şimdiki zaman

Deli Dumrul ve Azrail arasında cereyan eden olayın "şimdi"si, söylem anına yakınlık işaretleyen zamansal gösterimdir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Allâh Te'âla bir 'ayâl vèrdi.	(9b) (5)	Gelecek zaman

Hatunı hāmile oldı, bir neçe müddet-den **şonra** bir oğlan toğurdu. Oğlancuğını dayelere vèrdi.

Boğan Han'ın dünyaya gelişi; Allah'ın istemesi ve annesinin ona hamile kalmasının “bir müddet sonra”sı söylem anına uzaklık işaretleyen zamansal gösterimdir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
... ağ kaftan geyerüz, dediler... Beyrek eydür: ... (i) Bugün ben geydüm, (ii) yarın nāyibüm gēysün. (iii) Kırk güne degin sıra var, di gēyünüz, (iv) andan şonra bir dervişe vèrelümi dèdi.	(46b) (11), (12), (13)	(i)-Şimdiki zaman (ii)Gelecek zaman (iii)Gelecek zaman (iv)Gelecek zaman

Beyrek'in kaftanı “bugün” giymesi söyleminin anına yakınlık işaretleyen; “yarın” ise nayibinin (yardımcısının) giymesini istemesi söyleminin anına uzaklık işaretleyen zamansal gösterimdir. “Kırk güne degin”ve “andan şonra” gibi bir zaman diliminden bahseden Beyrek, söylemin anına uzaklık işaretleyen zamansal gösterim ifadesi kullanmıştır.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Çoban eydür: ... Kanda gezeridün, a Kazan? Dün yok öteki gün évün bundan geçdi.	(25b) (10)	Geçmiş zaman

Çoban Kazan Han'ın nerede olduğunu sorgular. Daha sonra “dün yok öteki gün” gibi geçmiş zamanda uzaklık işaretleyen zamansal gösterim ifadesi ile onu gördüğünü söyler.

2.3. Dede Korkut'ta Uzamsal Gösterim

Felsefede uzam, nesne algısının niteliği ve nesnenin uzayda kapladığı konumdur. Bu daha çok fiziksel uzaklık ile ilintilidir.

Uzamsal gösterimin alt ulamı olarak değerlendirilen empatik gösterim, psikolojik uzaklık ile ilgilidir. Empatik gösterim, konuşmacı ve alıcı arasında var olan psikolojik uzaklıklarının işaretlemesidir. Konuşmacı ve alıcının birbirine olan psikolojik uzaklıkları, sıfır noktasına uzaklıkları empatik gösterimdir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Kimün ki oğlı kıızı yok; kara otağa (I) ķonduruñ , kara kēçe altına dōşeñ, kara koyun yaħmısından (II) ōñine getürüñ . Yèrise yèsün, yèmezise tursun (III) gètsün demişidi. Oğlı olanı ağ otağa, kıızı olanı kızıl otağa (IV) ķonduruñ .	(7a) (7), (8), (9), (10), (11)	(I)Kara otak (II) birinin (oğlu ya da kıızı olmayan) önü (III)Mevcut konumundan uzağa (IV)Kızıl otak

Uzamsal gösterimin alt başlığı olan gösterimlik bileşenler ya da hareket eylemleri, bir konuma yaklaşıcı veya bir konumdan uzaklaşıcı işaretleyicisi olarak “ķondur-”, “gèt-”, “getür-” gibi eylemler ile tanımlanmıştır. İlaveten, “ōñ” ifadesi, konuşucu ve alıcı arasındaki psikolojik uzaklığa gönderimde bulunur. Empatik gösterim örneğidir.

Tümce

Elin yüzün yumadı n obanuñ ol ucından bu ucına bu ucından ol ucına çarpışdurdı; kov kovladı, diñ diñledi, öyledence gezdi.

Geçtiği Yer

(6a) (7), (8)

Gönderge

Uzaklık işaretleyici uzamsal gösterim- yakınlık işaretleyici uzamsal gösterim

“...obanuñ ol ucından bu ucına bu ucından ol ucına” konum işaretleyen uzamsal gösterim ifadesidir. Hatta söylemin sahibinin fiziksel ve psikolojik uzaklığına göre yakınlık veya uzaklık belirtir. Bu veriler, uzamsal gösterimin alt başlığı olan empatik gösterimdir.

2.4. Dede Korkut'ta Söylem-Metin Gösterimi

Söylem gösterimi, bazı ifadeler içindeki söylemin-söylemlerin kullanımı ve bu söylemin-söylemlerin bir bölümüne gönderimde bulunmak ile ilgilidir.

Söylem gösterimi, en genel tanımıyla üç farklı şekilde “o, bu, şu” sözcükleri ile işaretlenir.

Dede Korkut'ta bu tür söylemlere sıklıkla rastlanmaktadır.

Tümce

ƘorƘut Ata eyitdi: Āħir zamanda ħanlıƘ ğerü Ƙayıya dege, kimesne ellerinden almaya, āħir zaman olup Ƙıyāmet Ƙopınca. **Bu dēdügi** ‘Osmān nesli-dür. İŖde sürilip gede yörir. Ve daħı neçe **buña beñzer söz** söyledi.

Geçtiği Yer

(3a) (7)-(8)

Gönderge

“Āħir zamanda ħanlıƘ ğerü Ƙayıya dege, kimesne ellerinden almaya, āħir zaman olup Ƙıyāmet Ƙopınca.”

Korkut Ata'nın söyleminin bir bölümüne gönderimde bulunan “*bu dēdügi, buña beñzer söz*” ifadesi gösterimsel bir kullanımdır. Söylemin öncesine gönderimde bulunmuş ve söylem gösterimi ifadesi kullanımıyla işaretlenmiştir.

Tümce

Ƙılbaş eydür: Bilmez misin neçün gelmediler? Evüñ yağmalatduğuş dem Taş Oğuz bile bulunmadı, sebeb **oldur**, dēdi. Ƙazan eydür: ‘Ādavet bağladılar, he mi? dēdi.

Geçtiği Yer

(148a) (7)

Gönderge

Evin yağmalandığı zaman Taş Oğuz beylerinin bulunmaması (nedeni)

Korkut Ata'nın söyleminin bir bölümüne gönderimde bulunan “o” ifadesi gösterimsel bir kullanımdır. Söylemin öncesine gönderimde bulunmuş ve söylem gösterimi ifadesi kullanımıyla işaretlenmiştir.

2.5. Dede Korkut'ta Sosyal Gösterim

Levinson (2003)'in sosyal gösterim işaretleyicileri olarak değerlendirdiği *onursal saygı ifadeleri, nezaket adılları, akrabalık adları hitâplar, lakaplar, ünvanlar, seslenmeler ve çağrılar* DK'de sıklıkla sosyal gösterim işaretleyicisi olarak işaretlendiği görülmektedir.

Sosyal gösterimi Levinson'ın gösterim kuramı sınıflandırmasında iki alt başlığa ayırmıştık: Mutlak sosyal gösterim ve ilişkisel sosyal gösterim. Mutlak sosyal gösterim; onursal saygı ifadeleri, nezaket adılları, hitâplar, lakaplar, ünvanlar, seslenmeler ve çağrılar işaretler. İlişkisel sosyal gösterim ise akrabalık adları ve ilişkilerini işaretler.

Tümce

ala şabâh (I)Dirse Han
kalkubanı yerinden örü turup,
kırk yigidin boyına alup
(II)Bayındır Hanuñ şöhetine
gelüridi. (III)Bayındır Hanuñ
yigitleri, (IV)Dirse Hanı
karşıladular; getürüp kara
otağa kondurdılar... (V)Dirse
Han eydür: (VI)Bayındır Han
benüm ne eksüklügüm gördi?
Benden alcağ gişileri ağ otağa
kıızıl otağa kondurdi; benüm
şuçum ne oldı [-] kim kara
otağa kondurdi? dedi.
Eyitdiler: (VII)Hanum, bugün
(VIII)Bayındır Handan
buyruk şöyle- (3)-dür kim:
(IX)Oğlı kıızı olmayanı
(X)Tanrı Te' ala karğayupdur;
biz dahı karğaruz demişdür
dediler. (XI)Dirse Han
yerinden örü turdı.eydür:
Kalkubanı (XII)yigitlerüm
yêrûñüzden örü turuñ. Bu
karayıp başa ya benden-dür ya
hatundan-dur dedi.
(XIII)Dirse Han êvine geldi
çağırup (XIV)hatununa
şoylar, görelüm (XV)hanum
ne şoylar. Şoylama, eydür:
Berü gelgil (XVI)başum
bahtı, êvüm tahtı!
evden çıkup yöriyen [-] de
selvi boylum,
topuğında şarmaşan [-]da
(XVII)kara saçlum,
kurlu yaya beñzer çatma
kaşlum,
koşa badem şıgmayan tar
ağızlum,
güz almasına beñzer al
yañaqlum,
kadunum, diregüm, dölegüm
!

Geçtiği Yer

(7b) (7),(8), (9), (10), (11), (12)
(8a) (1), (2), (3), (4), (5), (6), (7),
(8), (9), (10), (11)

Gönderge

(I)Dede Korkut'un
birinci boyu, hanı
(II)DK'de geçen
efsanevi "hanlar
hanı" kağanı
(III)Bayındır Han'ın
askerleri
(VII)Dirse Han
(X)Allah
(XII)Dirse Han'ın
askerleri
(XIV)Dirse Han'ın
eşi
(XV) Dirse Han
(XVI) ve (XVII)
Dirse Han'ın eşine
seslenişleri

"Dirse Han, Bayındır Han, Hanum, Tanrı Te' ala, yigitlerüm, başum bahtı, êvüm tahtı, evden çıkup yöriyen [-] de selvi boylum, topuğında şarmaşan [-]da (XVII)kara saçlum, kurlu yaya beñzer çatma kaşlum, koşa badem şıgmayan tar ağızlum, güz almasına beñzer al yañaqlum, kadunum, diregüm, dölegüm" vb. ifadeler, alıcıya onursal saygı ifadesi işaretlediğinden mutlak sosyal gösterim örnekleridir.

“*hatun, kadun*” vb. ifadeler akrabalık ilişkisi belirttiğinden ilişkisel sosyal gösterim ifadeleridir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
(I) Baba , senden cān dilerem, vērür mi-sin? Yoḥsa (II) Oğul, Deli Dumrul! dēyü ağlar mısın? (III) Babası eyüdür: (IV) Oğul oğul, ay oğul! Cānum paresi oğul! Tōğduğında tokuz buğra öldürdüğüm aşlan oğul! Dünlügi altun ban évümüñ kabzası oğul! Kaza beñzer kızumuñ gelinümüñ çiçeği oğul!	(83b) (1), (2), (3), (4), (5), (6), (7)	(I)Duha Koca (II)Deli Dumrul (III)Duha Koca (IV)Deli Dumrul

Duha Koca, Deli Dumrul’un babasıdır. Baba oğul arasında geçen bir konuşma ediminde birbirlerini sosyal gösterim ifadeleri ile işaretlediği görülmektedir. Söz konusu ifadeler akrabalık adı bildirdiğinden ilişkisel sosyal gösterimdir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
(I) Şāh-ı merdān ‘Ali görkli. (II) ‘Alinüñ oğulları, Pēğamber nevādeleri Kerbelā Yazısında (III) Yezidiler elinde şehid oldı; Hasanıla Hüseyin (V) iki kardaş bile görkli.	(5a) (2), (3), (4), (5)	(I)Hz. Ali (II)Hz.Ali’nin oğulları (Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan) (III)İslam inançlı sufiler (IV)Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin

DK’de Hz. Ali Müslümanların dördüncü halifesidir ve “mertlerin şahı, güzel” olarak nitelendirilmiş olup sosyal gösterim ifadeleri kullanılarak işaretlenmiştir. Alıcıya onursal saygı ifadesi işaretlediğinden mutlak sosyal gösterimdir.

DK’de Hz. Hasan ve Hüseyin, “Hz. Ali’nin oğulları” ve “peyamber torunları” olarak sosyal gösterim ifadeleri ile işaretlenmiştir. Söz konusu gösterimsel ifadeler akrabalık adı bildirdiğinden ilişkisel sosyal gösterimdir.

DK’de islam inanışına mensup sufi bir grup, “yezidi” olarak sosyal gösterim ile işaretlenmiştir. Mutlak sosyal gösterimdir.

DK’de Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin yine “iki kardeş” olarak sosyal gösterim ifadesiyle işaretlenmiştir. İlişkisel sosyal gösterimdir.

Tümce	Geçtiği Yer	Gönderge
Kazan eydür: Vallāh billah, toğrı yolu görür iken egri yoldan gelmeyeyin, dedi... (I) Mere kâfirler, kopuzum getirün, sizi ögeyin, dedi. Vardılar, kopuzı getürdiler. Eline alup burada şoylamış. Görelim (II) hanum ne şoylamış. Eydür: (III) Biñ biñ erden yağı gördümise yayla[n]madum. (IV) Otuz biñ	(140a) (11), (12), (13), (140b) (1), (2), (3)	(I)Bizans Tekür Beyleri (II)Kazan Han (III), (IV) ve (V) Bizans düşman askerleri

er yağı gördümise ota şaydum.
(V)Kırk biş er yağı
gördümise kıya bakdum.

“*Mere kâfirler*” gibi seslenmeler ve çağrılar DK’de sıklıkla kullanılan mutlak sosyal gösterim ifadeleridir.

“*hanum*” gibi onursal saygı ifadeleri DK’de sıklıkla görülen mutlak sosyal gösterim ifadeleridir.

“*biş biş erden yağı, otuz biş er yağı, kırk biş er yağı*” gibi sosyal düzey bildiren nitelendirmeler, ünvanlar veya lakaplar mutlak sosyal gösterim ifadeleridir.

Sonuç

Bu çalışmada öncelikle, gösterim alanyazınında gösterim tanımına dair tanımlama ve sınıflandırma tipolojileri verilmeye çalışılmıştır. Bu tipolojiler verilirken Yule (1996) ve Levinson (2003)’ın gösterim tanımlama ve sınıflandırmaları esas alınmıştır.

DK’de gösterime dair incelenen veriler ile Yule (1996) ve Levinson (2003)’ın gösterim sınıflandırmalarının genel hatları ile örtüştüğü gözlenmektedir. DK’de çeşitli biçimbirimler, dilbilgisel yapılar, belirteçler, adılar, adlar, önadlar ve eylemler gösterim işaretleyicisi olarak konuşucular tarafından işaretlenmiştir.

Yule (1996) ve Levinson (2003)’ın kişi gösterimi ulamına dâhil ettiği birinci kişi adıları (ben, biz), ikinci kişi adıları (sen, siz) ve üçüncü kişi adıları (o, onlar) ve iletişim veya konuşma edimine katılan dinleyici konumundaki diğer kişilerin kişi gösterimi ile işaretlendiği DK’de çeşitli biçimbirim, dilbilgisel veya sözcüksel yapı ve adılar ile (*ol anı, bunun gibi, ol [-] kim, aña, o, bu, şu, bu, biz, sizi, benden, benim, maña,saña, benim, seniñ, anın, onun, bunun, şunun vb.*) gözlemlenmiştir.

Yule (1996) ve Levinson (2003)’ın zaman gösterimine dâhil ettiği zaman belirteçleri (dün, bugün, yarın, öğleden sonra, yaz, kış vb.) DK’de çeşitli biçimbirim ve yapılarla tanımlanmıştır. Ayrıca bu zaman işaretleyici gösterimlik yapıların ve farklı dilbilgisel biçimlerin bir araya gelerek işaretlendiği DK’de gözlenmektedir. Örneğin; *öyleden sonra, aklı karalı seçilen çağda, kalın Oğuzun gelini kıızı bezenen çağda, tağlara gün değende, yeg yigitler cılasunlar birbirine kıyulan çağda, ala şabâh, bugün yarın, kışda yazda, âhir vaktde, ol dem, anda dahı vb.* Her bakımdan zengin bir eser olan DK’de edimbilimsel bir olgu olan gösterimlik unsurların önemli bir rol oynadığı değerlendirilmektedir. Bu noktada genişletilebilir örnekler yapılacak çalışmalar etrafında ortaya çıkarılmaya muhtaç görünmektedir.

Yule (1996) ve Levinson’ın uzam gösterimi ulamında değerlendirdiği yer-yön belirteçleri, DK’de çeşitli dilbilgisel ve sözlüksel yapı, biçimbirim ve eylemler ile işaretlendiği görülmektedir. Örneğin; *anda, ana, ol tarafa, ol arada, ol ucından, bu ucına, ol ucına, bu yıkılacak evde, anaru, öte, berü, alcağdan yüce yerlere vb.* birçok yer- yön belirteçleri uzam gösterimi olarak işaretlendiği görülmektedir. Levinson (2003)’ın **gösterimlik bileşen** nitelendirmesini yaptığı **hareket eylemleri** ve **gösterimlik devinimsel kullanımlar** DK’de sıkça görülmektedir. Örneğin; *gelmesün! geldük, gelse, getir, anaru konduruñ, öñine getirünñ. gêtsün, kalkubanı örü turuñ. geldi, berü gelgil çıkup yöriyen [-] de, alcağdan yüce yerlere, çapup çıktı, derenün içine, ener çıkar, konar kalkar, ol tarafa yöridi, , böyle degeç, götür [d]i öñine bıraktı getirünñ! vardılar getürdiler, ol araya geldi, ol arada, yêtdiler, ardına düşdi, vardum. anda vardum vb.*

Yule (1996) ve Levinson (2003)’ın **psikolojik uzaklıktan** kısaca bahsettiği **empatik gösterim**, konuşur ve muhatapların birbirlerine ve sıfır noktasına yakınlık-uzaklık konumları ile ilintilidir. Empatik gösterimin DK’de çeşitli dilbilgisel ve sözlüksel yapılarla (*öñine getir-, öñine bırak- berü gel-, oğlanuñ üstine, böyle degeç vb.*) işaretlendiğini değerlendirmekteyiz.

Bu noktada Levinson (2003)'ün gösterim kuramı sınıflandırmasına empatik gösterimi eklemenin kaçınılmaz olduğu görüşündeyiz.

Levinson (2003)'ün Yule (1996)'ın sınıflandırdığı geleneksel gösterim ulamlarına eklediği sosyal gösterim ve söylem/ metin gösterimi ulamlarına dâhil ettiği çeşitli dilbilgisel ve sözcüksel yapı, biçimbirimler DK'de oldukça fazla tanıklanmıştır. Özellikle Türk toplumlarının sosyal ve kültürel yapısını yansıtması bakımından fazlaca önem arz eden DK'de sosyal gösterimlik unsurlar, işaretleyiciler ve ifadelerin kullanılması elbette gerekli olacaktır.

DK'de sosyal gösterim çeşitli dilbilgisel ve sözcüksel yapılarla ve biçimbirimlerle tanıklanmıştır. Levinson (2003)'ün sosyal gösterim işaretleyicileri olarak değerlendirdiği **onursal saygı ifadeleri**, **nezaket adıkları** (*Resûl 'aleyhi's-selâm, Korkut Ata, Dede Korkut, Bayındır Han, Dirse Han, Tanrı Te' âla vb.*) ve **akrabalık adları** (*karı, er, kız ana, oğul ata, baba, an, tayı vb.*), **hitâplar**, **lakaplar**, **ünvanlar**, **seslenmeler** ve **çağrılar** (*şâh-ı merdân 'Ali, görkli, Pëğamber nevâdeleri, Tanrı dostı, dîn serveri Muhammed, Kız Zeliha, Zübeyde, Ürüveyde, Cân Kız, Cân Paşa, Ayne Melek, Kutlu Melek, hanum, hanum hey!, bre!, mere kavat oğlı deli kavat!, başum bahtı, evüm tahtı!, selvi boylum, kara saçlum, ol mel'un vb.*) DK'de yine çeşitli olarak sıkça işaretlenmiştir.

DK'de söylem / metin gösterimi olarak değerlendirilen gösterimlik unsurlar (*bu dedügi, dañı neçe buña beñzer söz söyle-, şoylama, burada şoylamış, görelim hanum ne şoylamış, eydür, bunun gibi söz vb.*) çeşitli kullanımlar ile tanıklanmış olup söylemin/ metnin öncesine ve sonrasına gönderimde bulunduğu görülmüştür.

Sonuç olarak; DK'de gösterime dair incelenen veriler ile Yule (1996) ve Levinson (2003)'ün gösterim sınıflandırmalarının genel hatları ile örtüştüğü gözlenmektedir. DK'de çeşitli biçimbirimler, dilbilgisel yapılar, belirteçler, adılar, adlar, önadlar ve eylemler gösterim işaretleyicisi olarak konuşucular tarafından işaretlenmiştir.

Kaynakça

- Bloor, M. (2007). *The practice of critical discourse analysis*. Hodder Arnold.
- Boz, E. (2020). *Dilbilim- teorik ve uygulamalı alanlar*. Gazi Kitabevi.
- Boz, E. (2020). *Türkiye Türçesi III sözcük türleri*. Gazi Kitabevi.
- Brown, R. & Gilman, A. (1960). *The pronouns of power and solidarity*. MIT Press.
- Brown, P. & Levinson, S. (1978). *Politeness*. Cambridge University Press.
- Comrie, B. (1976). *An introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge University Press.
- Ercan, G.S. (2019). Söylem, söylem çözümlemesi ve eleştirel söylem çözümlemesi: Tanımları ve kapsamaları. *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 527-552.
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut kitabı 1-2*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fillmore, C. (1971). *Santa cruz lectures on deixis*. Indiana University Linguistics Club.
- Fillmore, C. (1977). *Lectures on deixis*. CSLI Publications
- Geach, P.T. (1962). *Reference and generality*. Cornell University Press.
- Henry, F. & Schnelle, H. (1979). *Syntax and semantics* UK, Academic Press.
- Karttunen, L. & Peters, S. (1977). Requiem for presupposition. *Proceedings of the 3rd Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*, 1(1), 360-371.
- Lemke, J. L. (1995). *Textual politics: Discourse and social dynamics*. Taylor & Francis.
- Levinson, S. C. (2003). *Pragmatics*. Cambridge University Press.
- Levinson, S. (1983). Pragmatics and social deixis. *Proceedings of the Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. 7(18), 206-223.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut dresden yazması* (giriş, notlar). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut dresden yazması* (metin, dizin). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstünel, Ö.Y. (2020). *Edim bilimi bakış açısıyla Kutadgu Bilig*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Yetkiner Kansu, N. (2009). *Çeviribilim edimibilim ilişkisi üzerine*. İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayinevi.
- Yılmaz, E. (2020). *Edimibilimine giriş kavram- kuram- uygulama*. Pegem Akademi.
- Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University.
- Yule, G. (2010). *The study of language*. Cambridge University.

Extended Summary

The research is a descriptive qualitative research. The descriptive method means that it is found through the identification and classification of the data after reading, examination and analysis to collect the necessary data related to the research. In this study, the following operations were performed while applying the deixis phenomenon, which is a pragmatic phenomenon to Dede Korkut, one of the basic building blocks of Turkish language and literature:

- i. Collecting data,
- ii. Reading and observing data,
- iii. Finding and marking data,
- iv. Making a checklist of data,
- v. Taking the data and presenting it on the result screen,
- vi. Drawing conclusions and making an assessment.

After defining the types of impressions based on the deixis theory (person deixis, time/temporal deixis, space/place/ spatial deixis, discourse deixis, social deixis) of Yule (1996) and Levinson (2003), an evaluation was made about the result of our research.

In this study, firstly, it was tried to give the definition and classification typologies related to the definition of deixis in the deixis literature. While these typologies were given, Yule (1996) and Levinson (2003)'s notation definitions and classifications were based on.

The first person names (I, we), second person names (you) and third person names (he, she, it, they) that Yule (1996) and Levinson (2003) included in the person deixis approach, as well as other people in the position of listeners participating in communication or speech, have been witnessed with various morphemes, grammatical or lexical structures and names in the DK, where they are marked with person deixis. Examples; *ol anı, bunun gibi, ol [-] kim, aña, ol, bu ,şu, biz, siz, benden, benüm, maña, saña, menüm, senüñ, anın, onun, bunun, şunun* etc.

The time markers (yesterday, today, tomorrow, afternoon, summer, winter, etc.) that Yule (1996) and Levinson (2003) include in the time deixis domain have been witnessed with various morphemes and structures in DK. In addition, it is observed in the DK where this time marker deictic structures and different grammatical forms are marked together. Examples; *öyleden sonra, akli kararlı seçilen çağda, kalın Oguzun gelini kıızı bezenen çağda, tağlara gün değende, yeg yigitler cılasunlar birbirine kuyulan çağda, ala şabāh, bugün yarın, kışda yazda, āhır vaktde, ol dem, anda dañı* etc.

The place-direction markers evaluated by Yule (1996) and Levinson (2003) in the field of space deixis are seen to be marked with various grammatical and lexical structures, morphemes and verbs in DK. Examples; *anda, ana, ol taraña, ol arada, ol ucından, bu ucına, ol ucına, bu yıkılacak evde, añarı, öte, berü, alcañdan yüce yerlere* etc. Levinson (2003)'s "verbs of motion" and "deictic gestural uses" and "deictic symbolic uses", which he described as deictic components, are frequently seen in DK. Examples; *gelmesün! geldük, gelse, getir, añarı kondurun, öñine getirün. gêtsün, kalkubanı örü turun. geldi, berü gelgil çıkup yöriyen [-] de, alcañdan yüce yerlere, çapup çıkıdı, derenün içine, ener çıkar, konar kalkar, ol taraña yöridi, ol arada, oğlanun üstine, anda, Böyle degeç, götür [d]i öñine bıraktı getirün! vardılar getürdiler, ol araya geldi, ol arada, yètdiler, ardına düşdi, vardum. anda vardum* etc.

The empathic deixis, which Yule (1996) and Levinson (2003) briefly mentioned about psychological distance, is related to the proximity-distance positions of the interlocutors and the interlocutors to each other and to the zero point. It is seen that emphatic deixis is marked by various grammatical and lexical structures in DK. Examples; *öñine getir-, öñine bırak- berü gel-, oğlanun üstine, böyle degeç* etc. At this point, we believe that it is inevitable to add emphatic deixis to Levinson (2003)'s classification of deixis theory.

The various grammatical and lexical structures, formatting units that Levinson (2003) added to the traditional deixis categories classified by Yule (1996) and included in the discourse/text deixis categories have been witnessed quite a lot in DK. Of course, it will be necessary to use social deictic elements, markers and expressions in the DK, which is of great importance especially in terms of reflecting the social and cultural structure of Turkish societies.

Social deixis in DK has been witnessed with various grammatical and lexical structures and morphemes. Expressions of honorific respect, polite pronouns (*Resül 'aleyhi's-selām, Korkut Ata, Dede Korkut, Bayındır Han, Dirse Han, Tañrı Te' āla* etc.) kinship names (*karı, koca, tayı, er, kız ana, oğul ata, baba, ana* etc.) addresses, nicknames, titles, calls and calls (*şāh-ı merdān 'Ali, görkli, Pèğamber nevādeleri, Tañrı dostı,*

d̄in serveri Muḥammed, Kız Zeliḥa, Zübeyde, Ürüveyde, Cān Kız, Cān Paṣa, Ayne Melek, Kutlu Melek, ḥanum, ḥanum hey!, bre!, mere kavat oğlı deli kavat!, baṣum baḥtı, evüm taḥtı!, selvi boylum, kara saçlum, ol mel'ün etc.) which Levinson (2003) considers as markers of social deixis, are also marked frequently in various forms in the DK.

The deictic elements, which are considered as discourse/text deixis in the DK, have been witnessed with various uses and it has been seen that they refer to the preceding and following discourse segments. Examples; *bu dedüği, dağı neçe buḡa beḡzer söz söyle-, soylama, burada soylamıṣ, görelim ḥanum ne soylamıṣ, eydür, bununı gibi söz* etc.

In conclusion, it is observed that the data examined about deixis in DK largely overlaps with deixis classifications of Yule (1996) and Levinson (2003). In DK, various forms, grammatical structures, markers, pronouns, nouns, prefixes and verbs are marked by speakers as deictic markers.

Gülbahar, B., Altınok, M. (2024). Öğretmen görüşlerine göre etkili okul özellikleri. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 107-124.

ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİNE GÖRE ETKİLİ OKUL ÖZELLİKLERİ

Bahadır GÜLBAHAR*
Mehtap ALTINOK**

Öz: Bu çalışmada öğretmen görüşlerine göre etkili okul özelliklerinin belirlenmesi amacıyla nitel bir araştırma yöntemi olan fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu öğretmenler oluşturmaktadır. Bu kapsamda araştırmaya dâhil edilen 23 öğretmen ile görüşülmüştür. Araştırmada veri toplamak için yarı yapılandırılmış bir görüşme formu kullanılmıştır. Çalışmanın parametrelerine uygun olarak toplanan verilerin betimsel bir analizi yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, öğretmenlerin etkili bir okulu tanımlarken vurguladığı üç ana tema; liderlik ve yönetim, iş birliği ve çevre, eğitim hedeflerine ulaşma. Liderlik ve yönetimde “yenilik odaklılık, vizyon ve misyon belirleme” öne çıkmıştır. İş birliği ve çevrede “okul iklimi, iletişim ve veli-öğretmen-yönetim ilişkisi” vurgulanmış, eğitim hedeflerine ulaşmada “başarı odaklılık, kalıcı öğrenme ve eksiklerin tespiti” öne çıkan konular arasında yer almıştır. Etkili bir okulun özellikleri açısından okul yönetimi ve iş birliği, topluluk ve insan odaklılık, okul kültürü belirleyici temalar olarak öne çıkmıştır. Okul yönetimi ve iş birliğinde “güçlü iletişim ve başarı odaklılık önemli bulunurken topluluk ve insan odaklılıkta “paydaş iş birliği ve öğrenci merkezlilik” vurgulanmış, okul kültüründe ise “olumlu çalışma ortamı ve esnek müfredat” önemli unsurlar olarak belirlenmiştir. Eğitimde yenilikçilik için “iletişim ve iş birliği, sürekli gelişim, bilimsel yaklaşım ve öğrenci odaklı yaklaşım” öne çıkan temalar arasında yer alırken kültür kapsamında “olumlu çalışma ortamı ve yöneticilik mesleği” vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Okul yönetimi, okul, etkili okul.

EFFECTIVE SCHOOL CHARACTERISTICS ACCORDING TO TEACHERS' VIEWS

Abstract: In this study, phenomenology design, which is a qualitative research method, was used to determine effective school characteristics according to teachers' views. The study group of the research consists of teachers. In this context, 23 teachers included in the study were interviewed. A semi-structured interview form was used to collect data. In accordance with the parameters of the study, a descriptive analysis of the collected data was conducted. According to the results of the study, the three main themes emphasized by teachers when defining an effective school are leadership and management, cooperation and environment, and achieving educational goals. In leadership and management, “innovation orientation, vision and mission setting” were emphasized. In cooperation and environment, “school climate, communication and parent-teacher-administration relations” were emphasized, while “achievement orientation, permanent learning and identification of deficiencies” were among the prominent issues in achieving educational goals. In terms of the characteristics of an effective school, school management and cooperation, community and human orientation, and school culture were the determining themes. In school management and collaboration, “strong communication and achievement orientation” were

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, bahadir.gulbahar@ahievran.edu.tr

 ORCID ID:0000-0002-7040-1593

** Hacettepe Üniversitesi Erişkin Hastanesi (Hemşire), mehtapaltinokayem@gmail.com,

mehtapaltinokayem@hotmail.com

 ORCID ID: 0009-0009-3724-7457

considered important; in community and human orientation, “stakeholder cooperation and student-centeredness” were emphasized; and in school culture, “positive working environment and flexible curriculum” were identified as important elements. “Communication and collaboration, continuous development, scientific approach and student-oriented approach” were among the prominent themes for innovation in education, while “positive working environment and managerial profession” were emphasized within the scope of culture.

Keywords: *School management, school, effective school.*

Diğer sektörler gibi eğitim de küreselleşmenin bir sonucu olarak değişmiş ve gelişmiştir (Yörük ve Şahin, 2012). Eğitim süreçlerinin ve okul örgütlerinin öğretmenlerden beklediği sorumluluklar ve beceriler de dünya ile birlikte gelişmektedir. Okullar faaliyetlerini sürdürebilmek için hedeflerine ulaşmalı, rakiplerinden daha iyi performans göstermeli ve gelişmelidir. Okullar, sürekli bir değişim ve canlanma içinde olmadıkları sürece hedeflerine ulaşamaz ve rakipleriyle rekabet edemezler. Bu süreçte, okullardaki öğrencilere daha kaliteli bir eğitim sağlamak için daha fazlası yapılmış ve gerekli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Etkili okul fikri, daha yetkin bir eğitim sağlamaya yönelik bu girişimlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Kuşaksız, 2010).

Öğrencilerin öğrenme başarısı okul performansı ile ilişkilidir. Çünkü okulun birincil hedefleri, öğrencilerin davranışlarını değiştirmelerine ve program hedeflerine ulaşmalarına yardımcı olmaktır. Özdemir'e (2013) göre başarılı bir okul, öğrencilerin bilişsel, duygusal, sosyal ve motor gelişimlerini destekleyen ve bunu yapmak için öğrenmeye elverişli bir atmosfer sağlayan okuldur. Ona göre başarılı bir okul, sadece seçilmiş bir öğrenci grubunun değil, her öğrencinin temel yetenek ve davranışları öğrenebildiği bir okuldur. Eğer uygun bir öğrenme ortamı yaratılır ve her öğrenci amaçlanan öğrenme ve davranış değişikliğine ulaşırsa o zaman okullar başarılı sayılabilir (Döş, 2013). Buna karşılık, okul programının etkililiği, çevrenin okulu destekleme derecesi, çevrenin okulu tercih etme derecesi ve çocukların akademik performans düzeyleri de bir okulun ne kadar etkili olduğu konusunda rol oynar (Şişman ve Turan, 2005). Fark yaratan bir okul aynı zamanda etkili bir okuldur. Bir okul, öğrencilerine ilgili tüm tarafları tatmin edecek değerler kattığında etkili kabul edilir. Okulla ilgili tüm taraflar, çocukların ilk geldiklerinde sahip oldukları özellikler ile belirli bir süre sonra sahip oldukları özellikler arasında yeterli bir fark olduğuna inandığında, okul başarılı kabul edilir (Yıldırım, 2015).

Başarılı bir okulun önemli unsurları arasında yönetim, öğretmenler, öğrenciler, program, öğrenme süreci, çevre ve aileler, okul kültürü ve iklimi yer almaktadır (Şişman, 2013). Ancak başarılı okullarda, okulun amaçlarını gerçekleştirmesinde en önemli faktörün öğretmenler olduğu iddia edilebilir (Köse, 2015). Başarılı bir okulun eğitmeni, her öğrencinin hayata karşı iyi bir tutuma sahip olmasını sağlar ve onların tam potansiyellerine ulaşmalarına yardımcı olur. Öğrenciler için verimli bir öğrenme ortamı oluşturmak için tüm kaynak ve ekipmanları verimliliği en üst düzeye çıkaracak şekilde düzenler. Etkili bir eğitimci, akademik başarıya yüksek değer verir, konusuna hâkimdir, mükemmel iletişim ve sunum becerilerine sahiptir, tüm öğrencilerin öğrenme sürecine aktif olarak katılmasını sağlar, iyi davranışları ödüllendirir, yıkıcı davranışları yönetir ve öğrenciler arasında iş birliğini teşvik eder (Balcı, 2013). Başarılı bir okuldaki öğretmen, çocukların bilgi, beceri ve tutumlarıyla öğrenmelerine rehberlik ederken samimi, şefkatli ve sabırlı davranışlar sergilediğinde öğrenciler için örnek teşkil eder.

Eğitim sektörü, küreselleşme ve teknolojik ilerlemeler gibi faktörlerle büyük bir dönüşüm geçirmektedir. Bu değişimler, sadece öğretim metotları ve içerikleri üzerinde değil, aynı zamanda eğitimde paydaşların rolleri ve beklentileri üzerinde de etkili olmaktadır. Öğretmenler, bu dinamik süreçte giderek artan sorumluluklar ve değişen beceri setleri ile karşı karşıya kalmaktadır. Günümüzde okullar, sadece bilgi aktaran kurumlar olmaktan çıkıp öğrencilerin bilişsel, duygusal, sosyal ve motor becerilerini geliştiren, onları hayata hazırlayan merkezler hâline gelmiştir. Bu noktada, başarılı bir okulun belirlenmesinde öğretmenlerin rolü

kritik öneme sahiptir. Öğrencilerin öğrenme başarısı ile doğrudan ilişkili olan öğretmenler, aynı zamanda okulun genel etkililiğinde belirleyici bir faktördür. Eğitim kurumlarının hedeflerine ulaşma, performanslarını artırma ve rekabet avantajı elde etme çabaları, etkili okul kavramını ön plana çıkarmıştır. Ancak bu noktada, etkili bir okulun unsurları arasında öğretmen faktörü oldukça kritiktir. Başarılı okullarda öğretmenler, sadece akademik bilgi aktarmakla kalmayıp aynı zamanda öğrencilerin karakter gelişimine katkı sağlayan birer rehber olarak öne çıkarlar.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, etkili okul özelliklerinin öğretmen görüşlerine göre belirlenmesidir. Bu genel amaç altında araştırmanın alt amaçları şu şekildedir:

1. Öğretmenler etkili okul ifadesinden ne anlamaktadır?
2. Öğretmenlere göre etkili bir okul hangi özelliklere sahiptir?
3. Öğretmenlere göre etkili bir okuldaki öğretmen davranış ve özellikleri nelerdir?
4. Öğretmenlere göre etkili bir okuldaki okul yöneticisi davranış ve özellikleri nelerdir?
5. Öğretmenlere göre etkili okullarda hangi sonuçlar ortaya çıkmaktadır?
6. Öğretmenler okulların etkili olabilmesi için neler önermektedir?

1.2. Araştırmanın Önemi

Başarılı okul kavramı, eğitimin kalitesini artırma ya da bu kaliteye ulaşma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve o zamandan beri akademisyenler etkili okullar üzerine yoğunlaşmışlardır (Balcı, 2013). Çünkü örgütler üretken olmaya devam ettikleri sürece varlıklarını sürdürürler. Bazı okulların diğerlerine göre daha başarılı olması da etkili okul araştırmalarına duyulan ihtiyacı destekleyen bir diğer unsurdur (Helvacı ve Aydoğan, 2011). Sistem içindeki okulların hedeflerine ulaşma derecesi, eğitim sisteminin etkililiği için bir barometre görevi görür.

Eğitimde başarılı okulların belirlenmesi ve anlaşılması, eğitim kalitesini artırma hedefine ulaşma çabalarının merkezinde yer alır. Başarılı okul kavramı, eğitim alanındaki gelişmelerin ve standartların belirlenmesiyle ortaya çıkmış, bu da akademisyenleri etkili okul konusuna yönlendirmiştir (Balcı, 2013). Eğitimdeki bu başarılar, okulların örgütsel etkinliğini ve performansını değerlendirme amacı taşır. Farklı okullar arasındaki başarı farkları, eğitim sisteminin genel etkililiği hakkında önemli bilgiler sunar (Helvacı ve Aydoğan, 2011). Bu nedenle, okulların belirlenen hedeflere ne kadar etkili bir şekilde ulaştığı, eğitim sisteminin sağlığı ve gücü açısından kritik bir ölçüttür. Etkili okul araştırmaları, eğitimdeki bu başarıyı daha iyi anlama ve geliştirme çabalarını destekler, böylece eğitim sistemleri kaliteli ve sürdürülebilir bir biçimde işlev görebilir. Bu nedenle, eğitimdeki başarılı okul modellerinin tanımlanması ve bu modellerin oluşturulmasına yönelik araştırmaların önemi giderek artmaktadır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nitel bir araştırma yöntemi olan fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Fenomenoloji deseni olarak bilinen araştırma yaklaşımı, farkında olduğumuz ancak tam olarak anlamadığımız olgulara odaklanır. Öznel bakış açısını betimler ve bireysel farklılıkları hesaba katar (Çepni, 2012; Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu araştırmada, bir okulu neyin etkili, başarılı kıldığına dair bakış açılarını karakterize etmek ve kapsamlı bir bilgi edinmek amacıyla öğretmenlerin görüşlerini ayrıntılı bir şekilde ve çeşitli açılardan ortaya çıkarmak için fenomenolojik bir yaklaşım kullanılmıştır.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu öğretmenler oluşturmaktadır. Bu kapsamda araştırmaya dâhil edilen 23 öğretmen ile görüşülmüştür. Bu çalışmaya katılım için belirlenen ölçüt öğretmen olarak en az iki eğitim öğretim yılı boyunca görev yapmış olmaaktır. Bununla beraber yaş, cinsiyet, mesleki kıdem gibi demografik değişkenler açısından katılımcı grup mümkün olduğunca farklı özelliklere sahip olanlardan seçilmiştir. Bu şekilde maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır.

	Cinsiyet	Branş	Yaş	Kıdem	Öğrenim Durumu
K1	Erkek	İngilizce	41-50	16-20 Yıl	Lisans
K2	Erkek	Diğer	41-50	16-20 Yıl	Lisans
K3	Kadın	Diğer	41-50	20 Yıl ve Üzeri	Lisans
K4	Kadın	Matematik	31-40	16-20 Yıl	Lisans
K5	Erkek	Diğer	41-50	20 Yıl ve Üzeri	Lisans
K6	Kadın	Diğer	31-40	6-10 Yıl	Lisans
K7	Erkek	Matematik	41-50	20 Yıl ve Üzeri	Lisans
K8	Kadın	Diğer	31-40	6-10 Yıl	Lisans
K9	Erkek	Diğer	31-40	11-15 Yıl	Lisans
K10	Kadın	Bilişim Teknolojileri	31-40	6-10 Yıl	Lisans
K11	Kadın	Matematik	31-40	6-10 Yıl	Lisans
K12	Erkek	İngilizce	41-50	11-15 Yıl	Lisans
K13	Erkek	Diğer	41-50	11-15 Yıl	Lisans
K14	Kadın	Diğer	31-40	11-15 Yıl	Yüksek Lisans
K15	Kadın	Diğer	31-40	11-15 Yıl	Lisans
K16	Kadın	Diğer	41-50	11-15 Yıl	Lisans
K17	Kadın	Diğer	31-40	11-15 Yıl	Yüksek Lisans
K18	Kadın	Beden Eğitimi	31-40	11-15 Yıl	Lisans
K19	Erkek	Diğer	31-40	11-15 Yıl	Lisans
K20	Kadın	Diğer	31-40	1-5 Yıl	Lisans
K21	Kadın	İngilizce	31-40	6-10 Yıl	Yüksek Lisans
K22	Kadın	Diğer	41-50	11-15 Yıl	Lisans
K23	Kadın	Rehber Öğretmen	31-40	6-10 Yıl	Lisans

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların Demografik Değişkenleri

Araştırmaya katılan öğretmenlerin demografik özelliklerini içeren Tablo 1, cinsiyet, branş, yaş, kıdem ve öğrenim durumu olmak üzere beş temel değişkeni içermektedir. Cinsiyet bazında incelendiğinde, katılımcıların %80'i kadın, %20'si erkektir. Branş dağılımına bakıldığında, öğretmenlerin çeşitli alanlarda görev yaptığı görülmektedir. İngilizce (%15), matematik (%10), bilişim teknolojileri (%5) gibi farklı branşlarda öğretmenler bulunmaktadır. Yaş aralığı analizi, katılımcıların çoğunlukla 31-50 yaş arasında olduğunu göstermektedir. En fazla katılımcı grubu, %40 ile 41-50 yaş arasında yer almaktadır. Kıdem dağılımına bakıldığında %25'lik bir oranla 20 yıl ve üzeri kıdemde olan öğretmenler ön plana çıkmaktadır. Öğrenim durumu incelendiğinde, katılımcıların çoğunluğunun lisans düzeyinde eğitim aldığı (%75) ve %20'sinin yüksek lisans düzeyinde eğitim aldığı görülmektedir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplamak için yarı yapılandırılmış bir görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunda iki bölüm bulunmaktadır. İlk bölümde demografik verilerin yer aldığı

Kişisel Bilgi Formu, ikinci bölümde ise öğretmenlerin iyi okullar ve iyi okul yönetiminin bileşenleri hakkında ne düşündüklerini öğrenmeye yönelik görüşme soruları yer almaktadır.

Araştırmada veri toplamak için yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu, literatürden elde edilen bilgilerle hazırlanmıştır. Araştırma verilerinin sağlıklı olması için görüşme formundaki soruların kolay, anlaşılır, açık uçlu ve yönlendirmeden uzak olmasına dikkat edilmiştir. Bu amaçla görüşme formu, dil ve anlatım bakımından incelenmesi için Türkçe eğitimi uzmanlarına, içerik bakımından incelenmesi için de eğitim bilimleri uzmanlarına sunulmuştur. Görüşme formundaki sorular bir grup öğretmene, ön uygulama amacıyla sorulmuştur. Ön uygulama sonuçları değerlendirme dışında bırakılmıştır. Ön uygulamadan elde edilen sonuçlara göre son şekli verilen görüşme formu, daha sonra katılımcılara uygulanmıştır. Görüşmelerde katılımcılara yöneltilen soruların nihai hâli şu şekildedir:

- Etkili okul ifadesinden ne anlıyorsunuz?
- Etkili bir okul hangi özelliklere sahiptir?
- Etkili bir okuldaki öğretmen davranış ve özellikleri nelerdir?
- Etkili bir okuldaki okul yöneticisi davranış ve özellikleri nelerdir?
- Etkili okullarda hangi sonuçlar ortaya çıkmaktadır?
- Okulların etkili olabilmesi için neler önermektedir?

2.4. Verilerin Toplanması

Araştırmacılar, 2023-2024 Eğitim-Öğretim Yılı'nda doğrudan görüşmeler gerçekleştirmiş ve bu görüşmeler sonucunda veriler elde edilmiştir. Katılımcılara konuyla ilgili kısa bir tanıtım yapılmış ve bu çalışma için hiçbir kişisel bilgi toplanmayacağı ve çalışmanın bulgularının gelecekte yapılacak bilimsel bir araştırmada kullanılacağı bildirilmiştir. Görüşmeler, yaklaşık on beş dakika sürmüştür.

2.5. Verilerin Analizi

Bu çalışmanın veri analiz sürecinde öncelikle görüşmeler sırasında kaydedilen veriler kâğıda aktarılmıştır. Verilerin kâğıda aktarılması sürecinde, katılımcıların görüşme sorularına verdikleri cevapların hiçbir değişiklik yapılmadan olduğu gibi yazılmasına özen gösterilmiştir. Kâğıt üzerinde aktarılan veriler ile ses kayıtları incelenerek aktarılmayan veri kalmamasına özen gösterilmiştir. Çalışmanın parametrelerine uygun olarak toplanan verilerin betimsel bir analizi yapılmıştır. Yıldırım ve Şimşek'e (2013) göre betimsel analiz, önceden var olan temalara dayalı olarak verilerin özetlenmesini ve yorumlanmasını içeren bir analiz türüdür. Sonuç çıkarmak için neden-sonuç ilişkilerinin incelenmesini kolaylaştırır.

3. Bulgular

3.1. Öğretmenlerin Etkili Bir Okul İfadesinden Ne Anladıklarına İlişkin Değerlendirme

Araştırmacılar tarafından geliştirilen görüşme formunda yer alan 'öğretmenlerin etkili bir okul ifadesinden ne anladıklarına' ilişkin açık uçlu soruya katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesi oluşturulan tema ve kodlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Temalar	Alt Temalar	f
Liderlik ve Yönetim	Yenilik ve değişim odaklılık	3
	Vizyon ve misyon	3
	Başarılı okul	3
	Güçlü irade	1
	Okul iklimi	6
İş Birliği ve Çevre	İletişim ve iş birliği	4
	Veli-öğretmen-yönetim ilişkisi	3
Eğitim Hedeflerine	Doğru yönlendirme	1
	Başarı odaklılık	5

Ulaşma	Kalıcı öğrenme	2
	Harekete geçme	2
	Eksiklerin tespiti	1

Tablo 2. Etkili Bir Okul İfadesine İlişkin Bulgular

Tablo 2 incelendiğinde, öğretmenlerin ekili bir okul ifadesinden ne anladıklarına ilişkin katılımcı görüşlerinin liderlik ve yönetim, iş birliği ve çevre ve eğitim hedeflerine ulaşma olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Liderlik ve yönetim teması altında; “yenilik ve değişim odaklılık, vizyon ve misyon, başarılı okul ve güçlü irade” isimli dört alt tema saptanmıştır. Liderlik ve yönetim konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

(K13): “Yenilikçi”

(K7): “Değişimci, değiştirici, yönlendirici”

(K14): “Vizyon ve misyonunu gerçekleştirebilen öğrencinin tüm yönüyle gelişimine katkıda bulunan okul.”

(K17): “Başarılı okul”

(K14): “Nitelikli öğretmen ve güçlü bir idareci”

İş birliği ve çevre teması altında; “okul iklimi, iletişim ve iş birliği, veli-öğretmen-yönetim ilişkisi ve doğru yönlendirme” isimli dört alt tema belirlenmiştir. İş birliği ve çevre konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

(K21): “Öğrenci ve çevre iklimini etkileyen okul”

(K3): “Öğrencilerin sosyal, fiziki, bilişsel ve birçok yönden destekleyen çevresi ile uyum içinde olumlu bir iklimi olan okul”

(K5): “Huzurlu”

(K15): “Öğrencilerini her alanda olumlu etkileyen, öğretmenlerinin motivasyonunu arttıran bir okul.”

(K11): “Öğretmen, öğrenci ve yönetimiyle uyumlu, etkinlikli, iz bırakan okuldur”

(K22): “Veli-öğretmen-idare iş birliği, ...”

(K23): “Öğrencilerini doğru yönlendirip okulu sevmelerine yardımcı olmaktadır”

Eğitim hedeflerine ulaşma teması altında; “başarı odaklılık, kalıcı öğrenme, harekete geçme ve eksiklerin tespiti” isimli dört alt tema bulunmuştur. Eğitim hedeflerine ulaşma konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir:

(K8): “Belirlenen eğitim öğretim faaliyetlerine ulaşılabilmesi”

(K6): “Amaçlarına ulaşan”

(K12): “Eğitim hedefine varan”

(K19): “Kalıcı öğrenme sağlanan öğrencinin etkin olduğu okul”

(K20): “Okulun eksiklerini görüp harekete geçen, yeni fikirlere açık”

3.2. Etkili Bir Okulun Sahip Olduğu Özelliklere İlişkin Değerlendirme

Araştırmacı tarafından geliştirilen yapılandırılmış görüşme yer alan ‘etkili bir okulun sahip olduğu özelliklere’ ilişkin açık uçlu soruya katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesi oluşturulan tema ve kodlar Tablo 3’te sunulmuştur.

Temalar	Alt Temalar	f
Okul Yönetimi ve İş birliği	Güçlü iletişim	3
	Plan ve donanım	3
	Dinamik yapı	3
	Başarı odaklılık	2

Topluluk ve İnsan Odaklılık	Paydaş iş birliği	6
	Sosyal etkinlikler	2
	Uyum	1
	Öğrenci merkezli olma	1
Okul Kültürü	Proje tabanlı çalışmalar	3
	Eğlenerek öğrenme modeli	2
	Tam öğrenme modeli	
	Olumlu okul iklimi ve kültürü	1
	Vizyon ve misyon belirleme	1

Tablo 3. Etkili Bir Okulun Sahip Olduğu Özelliklere İlişkin Bulgular

Tablo 3 incelendiğinde, etkili bir okulun sahip olduğu özelliklere ilişkin katılımcı görüşlerinin, okul yönetimi ve iş birliği, topluluk ve insan odaklılık ve okul kültürü olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Okul yönetimi ve iş birliği teması altında; güçlü iletişim, plan ve donanım, dinamik yapı ve başarı odaklılık isimli dört alt tema bulunduğu görülmektedir. Okul yönetimi ve iş birliği konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K1): “... iletişimi kuvvetli sürekli kendini yenileyen özelliklere sahiptir.”

(K21): “İletişimi kuvvetli”

(K6): “Planlı, donanımlı, ...”

(K3): “... öğrenci başarı düzeyini arttıran, öğrencileri yaşama hazırlayan bir okul olmalı”

(K12): “Başarılı, ...”

Topluluk ve insan odaklılık teması altında; paydaş iş birliği, sosyal etkinlikler, uyum ve öğrenci merkezli olma isimli dört alt tema bulunduğu görülmektedir. Topluluk ve insan odaklılık konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K2): “Veli, öğrenci, öğretmen ve idaresiyle düzgün çalışan bir çark”

(K4): “İyi öğretmen, iyi müdür, kaliteli veli”

(K15): “Öğretmenin okul yönetimine katkısı, idarecilerin liderlik özellikleri, öğretmenler arası ilişkilerin olumlu olması,”

(K3): “Sosyal etkinliklere önem veren...”

(K12): “..uyumlu..”

(K16): “Öğrenci merkezli”

Okul kültürü teması altında; proje tabanlı çalışmalar, eğlenerek öğrenme modeli, tam öğrenme modeli, olumlu okul iklimi ve kültürü ve vizyon ve misyon belirleme isimli beş alt tema bulunduğu görülmektedir. Okul kültürü konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K13): “Proje tabanlı çalışmalıdır”

(K9): “Hedeflere sahiptir”

(K23): “Eğlenerek öğreten, öğrenmekten zevk alan, mutlu çocukların olduğu okul”

(K14): “Etkili okul tam öğrenme modeline göre hareket etmeli. Öğrenciyi ailesi ve öğretmenleri basta olmak üzere tüm çevresi ile bir bütün olarak desteklemeli. Eğitim ve öğretimin tüm amaçlarına ulaşmak için caba göstermeli.”

(K8): “Öğrencilerin severek geldiği ve bu doğrultuda gerçekleşen eğitim süreci”

(K19): “Okul iklimi olumlu ve kültürü”

(K22): “Vizyon ve misyon”

3.3. Etkili Bir Okuldaki Öğretmen Davranışları ve Özelliklerine İlişkin Değerlendirme

Araştırmacı tarafından geliştirilen yapılandırılmış görüşme yer alan ‘etkili bir okuldaki öğretmen davranışları ve özelliklerine’ ilişkin açık uçlu soruya katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesi oluşturulan tema ve kodlar Tablo 4’te sunulmuştur.

Temalar	Alt Temalar	f
İş Ahlakı ve Profesyonellik	Çalışkanlık	3
	Saygı	3
	İleri görüşlülük ve yenilikçilik	3
	Demokratik ve destekleyici tutum	2
	Kendini geliştiren	2
Eğitimde Liderlik ve Yaratıcılık	Rehberlik	4
	Sınıfa hakimiyet	3
	Disiplin	3
	İnovatif ve yenilikçilik	2
	Sorumluluk sahibi	2
İnsan İlişkileri	Empati	3
	Aidiyet	3
	Hoşgörülü	2
	Mesleğini sevmek	1
	İletişim becerileri	1
	Güven veren	1

Tablo 4. Etkili Bir Okuldaki Öğretmen Davranışları ve Özelliklerine İlişkin Bulgular

Tablo 4 incelendiğinde, etkili bir okuldaki öğretmen davranışları ve özelliklerine ilişkin katılımcı görüşlerinin, iş ahlakı ve profesyonellik, eğitimde liderlik ve yaratıcılık ve insan ilişkileri olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. İş ahlakı ve profesyonellik teması altında; çalışkanlık, saygı, ileri görüşlülük ve yenilikçilik, demokratik ve destekleyici tutum ve kendini geliştiren isimli beş alt tema bulunduğu görülmektedir. İş ahlakı ve profesyonellik konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K5): “...ve çalışkan”

(K16): “Saygılı”

(K15): “...farklılıklara saygılı ve...”

(K11): “Yenilikçi, yenilenen, ışık utandır.”

(K8): “Anlayışlı ileri görüşlü ve yenilikçi yaratıcı”

(K4): “Yenilikçi”

(K6): “Demokratik, doğru yönlendirici, farklılara uygun eğitim sunabilen, destekleyici”

(K13): “Kendini geliştirebilen”

(K17): “Kendini geliştiren, mesleğini seven, paylaşımcı, ...”

Eğitimde liderlik ve yaratıcılık teması altında; sınıfa hakimiyet, rehberlik, disiplin, inovatif ve yenilikçilik ve sorumluluk sahibi isimli beş alt tema bulunduğu görülmektedir. Eğitimde liderlik ve yaratıcılık konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K12): “Rehberdir”

(K21): “..., kuralları uygulayan tam rehberlik edebilen”

(K2): “Sınıfına hâkim, donanımlı...”

(K9): “Sistemik ve disiplinli”

(K3): “..., yenilikleri takip etmeli ve eğitime uyarlayabilmeli, ...”

(K19): “Sorumluluk alan, ...”

İnsan ilişkileri teması altında; empati, aidiyet, hoşgörü, mesleğini sevme, iletişim becerileri ve güven veren isimli altı alt tema bulunduğu görülmektedir. İnsan ilişkileri konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K21): “Empati yeteceğim gelişmiş, ...”

(K10): “Aidiyet”

(K1): “hoşgörü ve yapıcı davranışlar göstermelidir.”

(K22): “Mesleğini benimsemiş, vicdanen işinin hakkını verebilen ...”

(K20): “Aile ve çocukla iletişimi sağlam kuran çözüm yolcusu”

(K15): “... ve güven veren.”

3.4. Etkili Bir Okuldaki Okul Yöneticisinin Davranış ve Özelliklerine İlişkin Değerlendirme

Araştırmacı tarafından geliştirilen yapılandırılmış görüşme yer alan ‘etkili bir okuldaki okul yöneticisinin davranış ve özelliklerine’ ilişkin açık uçlu soruya katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesi oluşturulan tema ve kodlar Tablo 5’te sunulmuştur.

Temalar	Alt Temalar	f
Profesyonel Yönetim ve Liderlik	Adil	5
	Lider	4
	Yapıcı, yardımcı	3
	Geliştirici	3
	Gelişime açık	2
	Vizyoner	2
	Güvenilir	2
İletişim ve İlişki	İş dağılımı	3
	Hoşgörülü	3
	Önyargısız	2
	Şeffaflık	2
	Destekleme	3
Esneklik	Sorumluluk alma	2
	Profesyonel olma	1
	Yeniliklere açık olma	1

Tablo 5. Etkili Bir Okuldaki Okul Yöneticisinin Davranış ve Özelliklerine İlişkin Bulgular

Tablo 5 incelendiğinde, etkili bir okuldaki okul yöneticisinin davranış ve özelliklerine ilişkin katılımcı görüşlerinin, profesyonel yönetim ve liderlik, iletişim ve ilişki ve esneklik olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Profesyonel yönetim ve liderlik teması altında; adil, lider, geliştirici, yapıcı, gelişime açık, vizyoner ve güvenilir isimli yedi alt tema bulunduğu görülmektedir. Profesyonel yönetim ve liderlik konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K22): “Adil ve ...”

(K6): “Adil, .. destekleyici ve ...”

(K5): “..., adil”

(K12): “Liderdir”

(K13): “Lider olmalıdır”

(K7): “Yardımcı”

(K4): “Yapıcı, geliştirici”

(K6): “... gelişime açık, ...”

(K9): "Vizyon sahibi etkili disiplinli aynı zamanda güvenilir ve ..."

İletişim ve ilişki teması altında; iş dağılımı, hoşgörülü, önyargısız ve şeffaflık isimli dört alt tema bulunduğu görülmektedir. İletişim ve ilişki konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K3): "iş dağılımı, ödüllendirme vb konularda eşit davranmalı, iletişim becerileri gelişmiş olmalı, iyi bir gözlemci olmalı"

(K1): "hoşgörü ve yapıcı davranışlar göstermelidir."

(K23): "Hoşgörülü,"

(K2): "Okula hâkim , önyargısız,"

(K17): "Şeffaf anlayışlı"

Esneklik teması altında; destekleme, sorumluluk alma, profesyonel olma ve yeniliklere açık olma isimli dört alt tema bulunduğu görülmektedir. Esneklik konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K8): "Öğretmenini destekler öğrencisinin yanında olur"

(K21): "Öğrenci ve öğretmenlere fırsatlar sunan ilgi ve ihtiyaçları göz önünde bulunduran"

(K19): "Sorumluluğunu bilir, yansıtıcı düşünür"

(K22): "profesyonel..."

(K11): "Yeniliğe ayak uyduran, her görüşe saygılı, eşit"

3.5. Etkili Okullarda Ortaya Çıkan Sonuçlara İlişkin Değerlendirme

Araştırmacı tarafından geliştirilen yapılandırılmış görüşme yer alan 'etkili okullarda ortaya çıkan sonuçlara' ilişkin açık uçlu soruya katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesi oluşturulan tema ve kodlar Tablo 6'da sunulmuştur.

Temalar	Alt Temalar	f
Bireysel Gelişim	Akademik başarı	8
	Yaratıcılık	3
	Sosyal uyum	3
	Temel beceriler	2
	Üretkenlik	1
Okul Başarısı ve Okul İmajı	Verimlilikte artış	4
	Başarı hedefleri	3
	Olumlu okul kültürü	2
	Çalışma barışı	1
Amaçlara Ulaşma	Huzurlu ortam	2
	Seçkin öğretim yöntemleri	2
	Özgün fikirler	1
	Bireysel başarılar	1

Tablo 6. Etkili Okullarda Ortaya Çıkan Sonuçlara İlişkin Bulgular

Tablo 6 incelendiğinde, etkili okullarda ortaya çıkan sonuçlara ilişkin katılımcı görüşlerinin, bireysel gelişim, akademik başarı ve okul imajı ve amaçlara ulaşma olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. Bireysel gelişim teması altında; akademik başarı, yaratıcılık, temel beceriler ve üretkenlik isimli beş alt tema bulunduğu görülmektedir. Bireysel gelişim konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K3): "Akademik başarı yükselir, ..."

- (K4): "Başarı"
 (K12): "Başarılı ve..."
 (K22): "Akademik başarı ve ..."
 (K11): "Yaratıcı yeni fikirler, ezberlenmiş değil öğrenilmiş bilgiler"
 (K2): "Doğru davranış"
 (K22): "... çevresiyle iletişimi kuvvetli"
 (K14): "Etkili okul, tüm öğrencilerine temel becerileri öğretmekte başarılı olur."
 (K19): "... ve üretken bireyler"

Okul başarısı ve okul imajı teması altında; yüksek motivasyon, başarı hedefleri, olumlu okul kültürü ve çalışma barışı isimli dört alt tema bulunduğu görülmektedir. Okul başarısı ve okul imajı konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

- (K23): "Verimli bir öğrenme sonucunda başarılı çocuklar"
 (K5): "Başarı, verimlilik"
 (K6): "Amaçlara ulaşılır, gelişim ve değişim gerçekleşir"
 (K15): "Olumlu bir okul kültürü, başarılı, motivasyonu yüksek öğretmen ve öğrenciler."
 (K16): "Çalışma barışı"

Amaçlara ulaşma teması altında; huzurlu ortam, seçkin öğretim yöntemleri, özgün fikirler ve bireysel başarılar isimli dört alt tema bulunduğu görülmektedir. Amaçlara ulaşma konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

- (K11): "Öğrenci ve öğretmenler huzurlu ve öğrenme çıktısı yüksektir"
 (K20): "Öğretmen mutlu öğrenci mutlu"
 (K18): "Seçkin öğretim dönemi"
 (K19): "Özgün fikirli ve üretken bireyler"
 (K3): "çevrenin okula bakışı olumlu olur, herkes üzerine düşeni yapmaya istekli olur."

3.6. Okulların Etkili Olabilmesi Konusundaki Önerilere İlişkin Değerlendirme

Araştırmacı tarafından geliştirilen yapılandırılmış görüşme yer alan 'okulların etkili olabilmesi konusundaki önerilere' ilişkin açık uçlu soruya katılımcıların vermiş olduğu cevaplar neticesi oluşturulan tema ve kodlar Tablo 7'de sunulmuştur.

Temalar	Alt Temalar	f
İletişim ve İş Birliği	Paydaşlarla iş birliği ve iletişim	3
	Güçlü irade	3
	Dinamik yapı	2
	Ortak hedefler	1
	Yeniliklere açıklık	3
Eğitimde Yenilikçilik	Sürekli gelişim	3
	Bilimsel yaklaşım	2
	İnsani yaklaşım	1
	Sorumluluk bilinci	1
	Hizmetiçi eğitim	1
	Olumlu çalışma ortamı	5
Kültür	Disiplin ve anlayış	3
	Öğrenci merkezli yaklaşım	2
	Esnek müfredat	1
	Yöneticilik mesleği	1

Tablo 7. Okulların Etkili Olabilmesi Konusundaki Önerilere İlişkin Bulgular

Tablo 7 incelendiğinde, okulların etkili olabilmesi konusundaki önerilere ilişkin katılımcı görüşlerinin, iletişim ve iş birliği, eğitimde yenilikçilik ve kültür olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmektedir. İletişim ve iş birliği teması altında; paydaşlarla iş birliği ve iletişim, güçlü irade, dinamik yapı ve ortak hedefler isimli dört alt tema bulunduğu görülmektedir. İletişim ve iş birliği konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K1): “veli ve okul çevresi ile etkili iletişim sağlanmalıdır.”

(K11): “Öncelikle veli eğitimleri ile veliler bilinçlendirilip öğretmene rahat çalışma ortamı sunmalı,”

(K2): “Etki ve yetki beraberinde olması lazım”

(K9): “İdaresi güçlü ve dinamik”

(K6): “Öğretmenlik ve idareci eğitimleri yapılmalı. Öğretmenlik için bireyler daha özenli seçilmeli. Okul ortamları uygun şekilde düzenlenmeli.”

(K4): “Yenileşmeye açık bir idare ve eğitim kadrosu”

(K9): “Vizyon ve misyon okul özelinde bir yaşam tarzı olmalı”

Eğitimde yenilikçilik teması altında; yeniliklere açıklık, sürekli gelişim, bilimsel yaklaşım, insani yaklaşım, sorumluluk bilinci ve hizmet içi eğitim isimli altı alt tema bulunduğu görülmektedir. Eğitimde yenilikçilik konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K4): “Yeniliklere açık olmalıdır”

(K5): “Yenilikçi, iş takibi, ...”

(K11): “öğretmenler de gelişmeye açık olmalı, çağa ayak uydurup eğitimler almalılar”

(K7): “Bilime ayak uydurma, sürekli güncellenme”

(K8): “Saygı, insani yaklaşımlar, sorumluluk bilinci”

(K14): “Okul yöneticileri ve öğretmenlere hizmet içi eğitimlerin uygulamalı olarak verilmesi, ...”

Kültür teması altında; olumlu çalışma ortamı, disiplin ve anlayış, öğrenci merkezli yaklaşım, esnek müfredat ve yöneticilik mesleği isimli beş alt tema bulunduğu görülmektedir. Kültür konusunda görüş ifade eden katılımcılardan bazılarının görüşlerine aşağıda yer verilmiştir;

(K14): “... eğitimcilerin okulu ve işini benimsemesi, başarılı sonuçlar almak için yöneticilerin öğretmenleri desteklemesi, okul kültürü ve olumlu okul iklimi oluşturulması gerekir”

(K23): “İstekli öğretmen ve öğrencilerin olabileceği bir okul ortamı oluşturulmalı”

(K20): “Heyecanla birlik içinde çalışılan şevkle emek sarf edilen ortamın sağlanması”

(K3): “... okul kuralları herkes tarafından bilinmeli, düzen ve disiplin olmalı”

(K19): “Öğrenciyi merkeze alan kalabalık olmayan sınıflar, buna uygun esnek müfredat”

(K15): “Okul yöneticiliğinin bir meslek olması”

4. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

4.1. Sonuç

Öğretmen görüşlerine göre etkili okul özelliklerinin tespit edilmesine yönelik öğretmenlerin görüşlerinin elde edilmesi amacıyla onlara çeşitli sorular yöneltilmiştir. Elde edilen cevaplar incelenmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Öğretmenlerin ekili bir okul ifadesinden ne anladıklarına ilişkin katılımcı görüşlerinin “liderlik ve yönetim, iş birliği ve çevre ve eğitim hedeflerine ulaşma” olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmüştür. Araştırmaya katılanlar liderlik ve yönetimi “yenilik ve değişim odaklılık, vizyon ve misyon, başarılı okul ve güçlü irade” şeklinde ifade etmişlerdir. İş birliği ve çevre ise “okul iklimi, iletişim ve iş birliği, veli-öğretmen-yönetim ilişkisi ve doğru yönlendirme” olarak sıralanmıştır. Eğitim hedeflerine ulaşma konusundaki görüşlerini katılımcılar “başarı odaklılık, kalıcı öğrenme, harekete geçme ve eksiklerin tespiti” şeklinde açıklamışlardır.

Etkili bir okulun sahip olduğu özelliklere ilişkin katılımcı görüşlerinin “okul yönetimi ve iş birliği, topluluk ve insan odaklılık ve okul kültürü” olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmüştür. Bu temalardan okul yönetimi ve iş birliği teması altında “güçlü iletişim, plan ve donanım, dinamik yapı ve başarı odaklılık” isimli dört alt tema bulunmaktadır. Topluluk ve insan odaklılık katılımcılar tarafından “paydaş iş birliği, sosyal etkinlikler, uyum ve öğrenci merkezli olma” şeklinde sıralanırken okul kültürü “proje tabanlı çalışmalar, eğlenerek öğrenme modeli, tam öğrenme modeli, olumlu okul iklimi ve kültürü ve vizyon ve misyon belirleme” şeklinde sıralanmıştır.

Etkili bir okuldaki öğretmen davranışları ve özelliklerine ilişkin katılımcı görüşlerinin “iş ahlakı ve profesyonellik, eğitimde liderlik ve yaratıcılık ve insan ilişkileri” olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmüştür. Araştırmaya katılan öğretmenler iş ahlakı ve profesyonelliği “çalışkanlık, saygı, ileri görüşlülük ve yenilikçilik, demokratik ve destekleyici tutum ve kendini geliştiren” şeklinde sıralamışlardır. İnsan ilişkileri “empati, aidiyet, hoşgörü, mesleğini sevme, iletişim becerileri ve güven veren” olarak açıklanmıştır. Eğitimde liderlik ve yaratıcılık teması altında ise “sınıfa hakimiyet, rehberlik, disiplin, inovatif ve yenilikçilik ve sorumluluk sahibi” isimli beş alt tema bulunmuştur.

Etkili bir okuldaki okul yöneticisinin davranış ve özelliklerine ilişkin katılımcı görüşlerinin “profesyonel yönetim ve liderlik, iletişim ve ilişki ve esneklik” olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmüştür. Profesyonel yönetim ve liderlik “adil, lider, geliştirici, yapıcı, gelişime açık, vizyoner ve güvenilir” şeklinde ifade edilmiştir. İletişim ve ilişki “iş dağılımı, hoşgörülülük, ön yargısız ve şeffaflık” olarak açıklanırken esneklik “destekleme, sorumluluk alma, profesyonel olma ve yeniliklere açık olma” şeklinde açıklanmıştır.

Etkili okullarda ortaya çıkan sonuçlara ilişkin katılımcı görüşlerinin “bireysel gelişim, akademik başarı ve okul imajı ve amaçlara ulaşma” olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmüştür. Bireysel gelişim teması altında “akademik başarı, yaratıcılık, temel beceriler ve üretkenlik” yer almaktadır. Okul başarısı ve okul imajı “yüksek motivasyon, başarı hedefleri, olumlu okul kültürü ve çalışma barışı” şeklinde açıklanmıştır. Amaçlara ulaşma ise katılımcılar tarafından “huzurlu ortam, seçkin öğretim yöntemleri, özgün fikirler ve bireysel başarılar” şeklinde sıralanmıştır.

Okulların etkili olabilmesi konusundaki önerilere ilişkin katılımcı görüşlerinin “iletişim ve iş birliği, eğitimde yenilikçilik ve kültür” olmak üzere üç tema altında toplandığı görülmüştür. İletişim ve iş birliği “paydaşlarla iş birliği ve iletişim, güçlü irade, dinamik yapı ve ortak hedefler” şeklinde açıklanmıştır. Eğitimde yenilikçilik katılımcılar tarafından “yeniliklere açıklık, sürekli gelişim, bilimsel yaklaşım, insani yaklaşım, sorumluluk bilinci ve hizmet içi eğitim” şeklinde ifade edilmiştir. Kültür ise “olumlu çalışma ortamı, disiplin ve

anlayış, öğrenci merkezli yaklaşım, esnek müfredat ve yöneticilik mesleği” şeklinde sıralanmıştır.

4.2. Tartışma

Öğretmenlerin etkili bir okulu tanımlamak için ortaya koydukları temalar, literatürdeki benzer çalışmalarla uyumlu bir şekilde değerlendirilebilir. Liderlik ve yönetim kategorisi, öğretmenlerin okul yönetimi ile ilgili beklentilerini ve bu alandaki önceliklerini yansıtmaktadır. Benzer şekilde, bir okulun liderliğini etkileyen faktörlerin yenilik ve değişim odaklılık, vizyon ve misyon ile ilişkilendirilmesi, öğretmenlerin araştırmada vurguladığı önemli noktalar (Abdurrezzak, 2015).

İş birliği ve çevre teması, öğretmenlerin bir okulun başarısı için önemli gördükleri faktörleri içermektedir. Literatürde, öğretmen-öğrenci ilişkileri, veli-öğretmen iş birliği ve okul iklimi gibi unsurların okul başarısını etkilediğine dair çok sayıda araştırma bulunmaktadır (Akan, 2007). Katılımcıların bu temayı vurgulaması, bu faktörlerin etkili bir okulun oluşturulmasında kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Eğitim hedeflerine ulaşma kategorisi, öğretmenlerin bir okulun temel amacı olan öğrenci başarısını nasıl tanımladıklarını ve bu hedefe ulaşma stratejilerini nasıl gördüklerini ifade etmektedir. Başarı odaklılık, kalıcı öğrenme, harekete geçme ve eksiklerin tespiti gibi alt temalar, öğrenci başarısının değerlendirilmesi ve sürekli geliştirilmesi konusundaki öğretmen beklentilerini yansıtmaktadır (Akçay-Güngör, 2018). Okul yönetimi ve iş birliği teması altında öne çıkan güçlü iletişim, plan ve donanım, dinamik yapı ve başarı odaklılık unsurları, literatürdeki okul liderliği ve yönetimi üzerine yapılan çalışmalarla örtüşmektedir (Arslan, Saticı & Kuru, 2007). Öğretmenlerin bu unsurları vurgulamaları, etkili bir okulun yönetim ve organizasyon yapısı ile güçlü bir iş birliği kültürüne sahip olması gerektiği görüşünü desteklemektedir. Topluluk ve insan odaklılık temaları, okulun bir topluluk oluşturma, sosyal etkinliklere katılımı teşvik etme, öğrenci merkezli bir yaklaşım benimseme ve paydaşlar arasında uyum sağlama konularında odaklanmaktadır. Benzer şekilde, okul kültürü temasındaki unsurlar da bir okulun pozitif bir öğrenme ortamı oluşturmaya, öğrencileri motive etmesi ve bütünleştirici bir vizyon ve misyon belirlemesiyle ilgilidir (Ayık, 2007). Ayık (2007), çalışmasında yönetici ve öğretmen görüşlerine göre ilköğretim okullarında oluşturulan okul kültürü ile okulların etkililiği arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonucunda, ilköğretim okullarındaki okulların etkililiğinin başında öğrenci başarısı gelmektedir. Etkili okul ile ilgili yönetici ve öğretmen görüşlerinin bu kapsamda yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bulgu bizim yaptığımız çalışma ile benzerlik göstermektedir. Sonuç olarak, öğretmenlerin etkili bir okulu tanımlamak için ortaya koyduğu temalar, okul liderliği, iş birliği kültürü, öğrenci başarısı ve pozitif okul kültürü gibi kilit alanlarda odaklanmıştır. Bu bulgular, okul yönetimi ve liderliği ile ilgili literatürdeki önceki çalışmalarla paralellik göstermektedir.

Araştırma sonuçlarına göre, etkili bir okuldaki öğretmen davranışları ve özellikleri, iş ahlakı ve profesyonellik, eğitimde liderlik ve yaratıcılık ve insan ilişkileri temaları altında toplanmıştır. Bu temalar, öğretmenlerin etik değerlere uygun çalışkanlık, saygı, ileri görüşlülük ve yenilikçilik gibi iş ahlakı ve profesyonellik özelliklerini vurgulamalarını içermektedir. Ayrıca, insan ilişkileri teması altında öğretmenlerin empati, aidiyet, hoşgörü, mesleğini sevmeye, iletişim becerileri ve güven veren davranışlarını ön plana çıkardıkları görülmüştür. Eğitimde liderlik ve yaratıcılık teması, etkili bir okuldaki öğretmenlerin sınıfa hakimiyet, rehberlik, disiplin, inovatif ve yenilikçilik ve sorumluluk sahibi olma gibi liderlik ve yaratıcılıkla ilişkilendirilen beş alt tema üzerinden değerlendirildi. Bu alt temalar, öğretmenlerin sınıf yönetimi, öğrenci rehberliği, disiplin konularında yetkinlik, inovasyon ve yenilikçilik anlayışı ve sorumluluk bilinci açısından etkili bir okulun gerekliliklerini belirtmelerini içermektedir. Öte yandan, etkili bir okuldaki okul yöneticisinin davranış ve özellikleri profesyonel yönetim ve liderlik, iletişim ve ilişki ve esneklik temaları altında

değerlendirilmiştir. Profesyonel yönetim ve liderlik teması altında, yöneticinin adil, lider, geliştirici, yapıcı, gelişime açık, vizyoner ve güvenilir olması önemli bulunmuştur. İletişim ve ilişki temasında ise iş dağılımı, hoşgörülü, önyargısız ve şeffaflık gibi özellikler vurgulanmıştır. Son olarak, esneklik teması, yöneticinin destekleme, sorumluluk alma, profesyonellik ve yeniliklere açıklık göstermesini içermektedir. Bu sonuçlar, daha önce yapılmış benzer çalışmalardan elde edilen bulgularla uyumlu görünmektedir. Akan'ın (2007) yaptığı doktora tezi, ilköğretim okullarının etkili okul özelliklerine sahip olma düzeyini değerlendirmiş ve liderlik, iş birliği, profesyonellik gibi faktörlerin etkili okul özellikleri ile ilişkilendirildiğini ortaya koymuştur. Akçay-Güngör'ün (2018) doktora tezi ise dönüşümsel liderlik ve öğretmen bağlılığı arasındaki ilişkiyi inceleyerek benzer konulara odaklanmıştır. Bu bağlamda, mevcut araştırmanın sonuçları, önceki çalışmaların bulgularını destekler niteliktedir.

Araştırma sonuçlarına göre, etkili okullarda ortaya çıkan sonuçlar üç temada toplanmıştır: bireysel gelişim, akademik başarı ve okul imajı ve amaçlara ulaşma. Bireysel gelişim teması altında akademik başarı, yaratıcılık, temel beceriler ve üretkenlik vurgulanmıştır. Katılımcılar, etkili okullarda öğrencilerin bireysel gelişimlerini desteklemek için bu unsurların önemli olduğunu belirtmişlerdir. Okul başarısı ve okul imajı temasında ise yüksek motivasyon, başarı hedefleri, olumlu okul kültürü ve çalışma barışı gibi unsurlar etkili okulların özellikleri olarak öne çıkmıştır. Amaçlara ulaşma teması ise huzurlu ortam, seçkin öğretim yöntemleri, özgün fikirler ve bireysel başarılar üzerine odaklanmıştır. Etkili okulların önerilere ilişkin katılımcı görüşleri üç temada toplanmıştır: iletişim ve iş birliği, eğitimde yenilikçilik ve kültür. İletişim ve iş birliği teması altında paydaşlarla iş birliği ve iletişim, güçlü irade, dinamik yapı ve ortak hedefler vurgulanmıştır. Eğitimde yenilikçilik temasında katılımcılar, yeniliklere açıklık, sürekli gelişim, bilimsel yaklaşım, insani yaklaşım, sorumluluk bilinci ve hizmet içi eğitim gibi unsurların önemli olduğunu belirtmişlerdir. Kültür teması altında ise olumlu çalışma ortamı, disiplin ve anlayış, öğrenci merkezli yaklaşım, esnek müfredat ve etkili yöneticilik mesleği vurgulanmıştır. Bu sonuçlar, Ayık'ın (2007) doktora tezi olan "İlköğretim okullarında oluşturulan okul kültürü ile okulların etkililiği arasındaki ilişki" adlı çalışması ile benzerlik göstermektedir. Ayık, okul kültürünün oluşturulması ve okulların etkililiği arasındaki ilişkiyi ele almış, okul kültürünün etkili okulların oluşturulmasında kritik bir rol oynadığını ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Balcı'nın (2013) "Etkili okul ve okul geliştirme kuram, uygulama ve araştırma" adlı kitabında da etkili okulların özellikleri ve okul geliştirme konuları ele alınmaktadır. Bu çalışmalar, mevcut araştırmanın bulgularıyla paralellik göstererek etkili okulların temel unsurlarını vurgulamaktadır.

4.3. Öneriler

- Okul yöneticileri, liderliklerini yenilik ve değişime odaklı bir şekilde sürdürmeli ve okulun vizyonunu etkili bir şekilde iletmelidir. Güçlü irade ve planlama yetenekleri ile dinamik bir yönetim anlayışı benimsemelidirler.
- Başarılı bir okul için liderler, öğretmenler ve diğer paydaşlar arasında etkili iletişimi sağlamalı ve iş birliği kültürünü teşvik etmelidirler.
- Okul iklimi ve iletişim ön planda olmalıdır. Paydaşlar arasındaki iş birliği, olumlu bir okul kültürü oluşturarak artırılmalıdır.
- Veli-öğretmen-yönetim ilişkilerine önem verilmeli ve doğru yönlendirme mekanizmaları kurulmalıdır.
- Okul, sosyal etkinliklere ve öğrenci merkezli yaklaşıma odaklanarak topluluk oluşturmaktadır.
- Öğretmenler, öğrencilerin başarısını odak noktası yapmalı ve kalıcı öğrenmeyi teşvik etmelidir.

- Okul, harekete geçme ve eksikleri tespit etme konularında etkili stratejiler geliştirmelidir.
- Yeniliklere açıklık ve sürekli gelişim, öğretmenlerin ve öğrencilerin eğitimdeki başarılarını destekleyen önemli unsurlardır.
- Okul yönetimi, güçlü iletişim, planlama ve donanım becerilerine sahip olmalıdır.
- Dinamik yapı ve başarı odaklılık, okul yöneticilerinin liderlik anlayışını güçlendirecek unsurlardır.
- Topluluk ve insan odaklılık, okulun paydaşlar arasında güçlü iş birlikleri geliştirmesini teşvik etmelidir.
- İş ahlakı ve profesyonellik, saygı, yenilikçilik ve çalışkanlık önemli özelliklerdir.
- İnsan ilişkilerinde empati, aidiyet ve hoşgörü, olumlu bir öğrenme ortamı oluşturmak için kritik öneme sahiptir.
- Eğitimde liderlik ve yaratıcılık, öğretmenlerin sınıflarında hakimiyet, rehberlik ve inovatif öğretim stratejileri kullanmalarını içermelidir.
- Profesyonel yönetim ve liderlik, adil, lider, geliştirici ve güvenilir bir yönetim anlayışını içermelidir.
- İletişim ve ilişki, yöneticilerin şeffaflık, önyargısızlık ve iş dağılımı konularında etkili olmalarını sağlamalıdır.
- Esneklik, okul yöneticilerinin değişime ve gelişime açık olmalarını ifade eder.
- Bireysel gelişim, akademik başarı ve okul imajı, okulun öğrencilere ve topluma etkili bir şekilde hizmet ettiğini gösterir.
- Okul başarısı ve imajı yüksek motivasyon, başarı hedefleri ve olumlu bir okul kültürü ile birlikte artar.
- Amaçlara ulaşma, okulun belirlediği hedeflere odaklanarak öğrenci başarısını ve memnuniyetini artırır.
- İletişim ve iş birliği, okul paydaşları arasında güçlü bir iş birliği kültürünün geliştirilmesini sağlamalıdır.
- Eğitimde yenilikçilik, okulların sürekli gelişim ve bilimsel yaklaşım ile güncellenmelerini teşvik etmelidir.
- Okul kültürü, olumlu bir çalışma ortamı ve yöneticilik mesleğinin profesyonelleşmesi ile oluşturulmalıdır.

Kaynakça

- Abdurrezzak, S. (2015). *Etkili okul ve okul liderliğine ilişkin öğretmen algularının incelenmesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Cumhuriyet Üniversitesi.
- Akan, D. (2007). *Değişim sürecinde ilköğretim okullarının etkili okul özelliklerine sahip olma düzeyleri (Erzurum ili örneği)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi
- Akçay-Güngör, A. (2018). *Etkili okul özelliklerinin dönüşümsel liderlik ve öğretmen bağlılığıyla ilişkisi* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Ege Üniversitesi.
- Arslan, H., Saticı, A., & Kuru, M. (2007). Resmi ve özel ilköğretim okullarının kültür ve etkililik düzeylerinin karşılaştırılması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, (51), 371-394.
- Ayık, A. (2007). *İlköğretim okullarında oluşturulan okul kültürü ile okulların etkililiği arasındaki ilişki (Erzurum ili örneği)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Balcı, A. (2013). *Etkili okul ve okul geliştirme kuram, uygulama ve araştırma* (6. baskı). Pegem.

- Döş, İ. (2013). Etkili okul ve yönetimi. N. Can (Ed.), *Kuram ve uygulamada eğitim yönetimi* içinde. Pegem Akademi.
- Helvacı, M. A., & Aydoğan, İ. (2011). Etkili okul ve etkili okul müdürüne ilişkin öğretmen görüşleri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 41-60. <https://doi.org/10.12780/UUSBD91>
- Köse, A. (2015). *İşe angaje olma ile örgütsel destek algısı ve örgüt iklimi arasındaki ilişki (Kahramanmaraş ili örneği)* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Sütçü İmam Üniversitesi.
- Kuşaksız, N. (2010). *Öğretmen görüşlerine göre ilköğretim okullarının etkili okul özelliklerine sahip olma düzeyleri (Üsküdar ilçesi örneği)* [Yüksek lisans tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Özdemir, S. (2013). *Eğitimde örgütsel yenileşme*. Pegem.
- Şişman M. (2013). *Eğitimde mükemmellik arayışı etkili okullar*. Pegem A.
- Şişman, M., & Turan, S. (2005). Eğitim ve okul yönetimi. Y. Özden (Ed.), *Eğitim ve okul yöneticiliği el kitabı* içinde (2. baskı, 99-146). Pegem.
- Yıldırım, İ. (2015). *Okul yöneticilerinin kişilik ve denetim odağı özelliklerinin öğretmenlerin iş doyumunu ve okul etkililiği açısından incelenmesi* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Yörük, S., & Şahin, B. (2012). Cultural leadership roles of school principals in high schools as effective schools. *Journal of Theoretical Educational Science*, 5(3), 352-368.
- Yıldırım, A., & Simsek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin.

Extended Summary

The concept of successful schools emerged as a result of efforts to increase the quality of education or to achieve this quality, and since then, academics have focused on effective schools (Balci, 2013). Because organizations continue to exist as long as they continue to be productive. The fact that some schools are more successful than others is another factor that supports the need for effective school research (Helvacı & Aydoğan, 2011). The degree to which schools within the system achieve their goals serves as a barometer for the effectiveness of the education system.

Identifying and understanding successful schools in education is at the center of efforts to achieve the goal of improving the quality of education. The concept of successful school emerged with the determination of developments and standards in the field of education, which led academics to the subject of effective schools (Balci, 2013). These achievements in education aim to evaluate the organizational effectiveness and performance of schools. Achievement differences between different schools provide important information about the overall effectiveness of the education system (Helvacı & Aydoğan, 2011). Therefore, how effectively schools achieve their set goals is a critical measure of the health and strength of the education system. Effective school research supports efforts to better understand and improve this educational achievement so that education systems can function in a quality and sustainable manner. For this reason, the importance of defining successful school models in education and research on creating these models is increasing.

The education sector is undergoing a major transformation due to factors such as globalization and technological advances. These changes have an impact not only on teaching methods and contents, but also on the roles and expectations of stakeholders in education. Teachers are faced with increasing responsibilities and changing skill sets in this dynamic process. Nowadays, schools have become centers that develop students' cognitive, emotional, social and motor skills and prepare them for life, rather than just institutions that transfer knowledge. At this point, the role of teachers is critical in determining a successful school. Teachers, who are directly related to the learning success of students, are also a determining factor in the overall effectiveness of the school. Efforts of educational institutions to achieve their goals, increase their performance and gain competitive advantage have brought the concept of effective schools to the fore. However, at this point, the teacher factor is quite critical among the elements of an effective school. In successful schools, teachers stand out as guides who not only convey academic knowledge but also contribute to the character development of students. In this context, determining characteristics such as teachers' adaptation to the changing educational environment, their openness to innovations, student-centered teaching approaches and effective communication skills is of great importance in understanding the overall effectiveness of a school. The main focus of this research is to determine teachers' views on effective school characteristics and to make inferences in this direction to improve the quality of educational institutions. The aim of the research is to determine effective

school characteristics according to teachers' opinions. Phenomenology design, a qualitative research method, was used in the study.

The study group of the research consists of teachers. In this context, 23 teachers included in the research were interviewed. The criterion for participation in this study is to have worked as a teacher for at least two academic years. In addition, the participant group was selected from teachers with as different characteristics as possible in terms of demographic variables such as age, gender, and professional seniority. In this figure, maximum diversity sampling was used.

A semi-structured interview form was used to collect data in the study. There are two sections in the interview form. The first part contains the personal information form containing demographic data, and the second part includes interview questions to learn what the instructors think about good schools and the components of good school management.

Researchers conducted direct interviews during the 2023-2024 Academic Year and data was obtained as a result of these interviews. Participants of the study were given a brief introduction on the subject and were informed that no personal information would be collected for this study and that the findings of the study would be used in a future scientific research. The interview took approximately fifteen minutes to complete.

In accordance with the parameters of the study, a descriptive analysis of the collected data was conducted.

The following results were obtained in the study.

It was observed that the participants' opinions about what the teachers understood from the expression “an effective school” were gathered under three themes: “leadership and management”, “cooperation and environment”, and “achieving educational goals”.

It was observed that the participants' opinions about the characteristics of an effective school were collected under three themes: “school management and cooperation”, “community and people-orientedness”, and “school culture”.

It was observed that the participants' opinions about teacher behaviors and characteristics in an effective school were collected under three themes: “work ethic and professionalism”, “leadership and creativity in education”, and “human relations”.

It was observed that the participants' opinions regarding the behavior and characteristics of the school administrator in an effective school were collected under three themes: “professional management and leadership”, “communication and relationship”, and “flexibility”.

It was observed that the participants' opinions about the results obtained in effective schools were collected under three themes: “individual development”, “academic success”, “school image and achieving goals”.

It was observed that the participants' opinions regarding the suggestions for schools to be effective were collected under three themes: “communication and cooperation”, “innovation in education” and “culture”.

Амангазиева, М., Ертаева, П., Абдрахманова, Ж. (2024). Түркілік дүниетанымдағы космогониялық тәңірі атауының лексика-семантикалық сипаты. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 125-136.

ТҮРКІЛІК ДҮНИЕТАНЫМДАҒЫ КОСМОГОНИЯЛЫҚ ТӘҢІРІ АТАУЫНЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Мерует АМАНГАЗИЕВА *

Перизат ЕРТАЕВА **

Жумазия АБДРАХМАНОВА ***

Түйіндеме: Мақалада тарихи сөздіктердің негізінде түркі тектес халықтар тіліндегі космонимдік тәңірі атауы және оның мағынасы туралы талдаулар сараланып, лексикалық, семантикалық сипаты қарастырылады. Аспан денелері атауларының тілдік және танымдық ерекшелігін айқындау, этнолингвистикалық және когнитивтік мәнін ашу арқылы сол кездегі халықтың дүниетанымы суреттеледі. Салыстыру барысында Түркі тілдерінің тарихын зерттеудің аса маңызды көздері негізге алынды – Орхон-Енисей, көне ұйғыр жазба ескерткіштері, ортағасырлық араб, парсы, түркі ғалымдарының еңбектері және XVIII ғасырдан бергі Батыс Еуропа мен орыс ғалымдары зерттеулері. Бұл еңбектердегі космонимдердің тілдік және танымдық ерекшелігін айқындаудың маңызы зор. Бұл ең алдымен космонимдік атаулардың этнолингвистикалық және когнитивтік мәнін ашуға көмектеседі деп пайымдауға толық мүмкіндік береді. Жалпы тілралық байланыс мәселесінің лингвистер тарапынан зерттеле бастағанына 200 жылдан астам уақыт өтіпті. Осы уақыт ішінде бұл мәселе жан-жақты тексеріліп, оның неше алуан құбылыстары мен түрлері тиісті теориялық шешімін тапқаны мәлім. Алайда, әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолу, басқа халықтармен араласу сипаты, өзіне ғана тән ерекшеліктерінің болатынына байланысты, бұл мәселені нақтылы тарихи лингвистикалық деректер негізінде зерттеуді талап етеді. Сондықтан мақалада түркі тілдері арасында – Алла, Құдай, Тәңірі деген үш атау да бір ғана жаратушы ұлы күш деген ұғымды білдіретін космогониялық Тәңірі атауына лексика грамматикалық талдау жасалды.

Кілт сөздер: лексикография, космоним, этимология, семантика, семасиология, теоним;

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE NAME OF COSMOGONIC GOD IN THE TURKIC WORLDVIEW

Abstract: On the basis of historical dictionaries, the analysis of the name of the cosmonymic god in the language of Turkic peoples and its meaning is differentiated, and its linguistic and semantic characteristics are considered. By clarifying the linguistic and cognitive features of the names of celestial bodies, revealing the ethnolinguistic and cognitive meaning, the world view of the people of that time is illustrated. During the comparison, the most important sources of the history of the Turkic languages were used as a basis - Orkhon-Yenisei, ancient Uighur written monuments,

* Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, m.amangazieva@asu.edu.kz

 ORCID ID: 0000-0001-8999-351X

** Нигде Өмер Халисдемир университеті, perizat.yertayeva@ohu.edu.tr

 ORCID ID: 0000-0002-6046-3651

*** Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, zm.abdrakhmanova@gmail.com

 ORCID ID: 0000-0003-1966-2367

works of medieval Arab, Persian, Turkish scientists and researches of Western European and Russian scientists since the 18th century. It is important to determine the linguistic and cognitive features of cosmonyms in these works. First of all, this gives full opportunity to think that it helps to reveal the ethnolinguistic and cognitive meaning of cosmonymic names. More than 200 years have passed since linguists began to study the problem of interlanguage communication in general. During this time, this problem has been comprehensively examined, and it is known how many different phenomena and types of it have found appropriate theoretical solutions. However, due to the fact that each nation has its own historical development path, interaction with other nations, and its unique features, this issue requires research on the basis of specific historical linguistic data. Therefore, in the article, a lexical and grammatical analysis of the cosmogonic name Tanyri, which among the Kazakhs - Allah, God, God, means the concept of one great creative power. Therefore, in the article, a lexical and grammatical analysis of the cosmogonic name Tanyri, which means the concept of one great creative power, among the Turkic languages – Allah, God is made.

Keywords: *lexicography, cosmonym, etymology, semantics, semasiology, theonym.*

Осыдан 70 жылдан астам уақыт бұрын қазақ тіл білімінің негізін қалаған тұңғыш ғалымдардың бірі, профессор-лингвист Қ. Жұбанов былай деп жазып кеткен еді: «Строение элементов речи имеет не только пространственный характер, т.е. эти элементы состоят не только из разных кусков, но и носят характер временной, т.е. состоят из разных кусков, влившихся в свое время и в различных исторических условиях, а потому в измененном виде носящих черты этих разных времен и условий. Поэтому такое строение словесного материала постигается историческим изучением...» (Жұбанов, 1999, с. 6).

Қазақ тіл білімі қайраткерлерінің бірі Қ. Жұбанов (1899-1938) аталған еңбегінде тіл элементтерінің тарихи қалыптасу жайын былай деп түсіндіреді: «Белгілі бір тайпалық немесе ұлттық тілдің диірменіне түскен тілдік элементтердің бәрі де сол жаңа ортада үгітіліп, әуел бастағы кейбір белгілерін өзгертіп, алғашқы лингвистикалық бейнесін құбылтып, жаңа кезеңде үстем болып отырған жалпы әлеуметтік стандартқа (қалыпқа) біртіндеп икемделе береді. Міне, осы жай көзге шалына бермейтін типтік өзгерістер сол тілдік құбылыстардың генезисін танып-білуге қажетті игі материал болып табылады.

Сол өзіне дейінгі барлық ұрпақтардан сүзіліп жеткен материалдар айтарлықтай өзгерістерге ұшырағанына қарамастан, зерттеуші ілтипатына ілінгенге дейінгі бұлынғыр замандарда болған сөйленіс қалыптарын танып білуге мүмкіндік береді. Осы жайды қорыта келе ғалым мынадай параллель келтіреді: «Подходя таким образом, Энгельс видел в современных ему и ранних исторических формациях пережитки более отдаленного прошлого, когда он утверждал, что *«из-за римского рода выглядывает ирокез»* (Жұбанов, 1935, с.10).

Зерттеудің негізгі дерегі есебінде жазба ескерткіштер емес, тірі қазақ тілінің өзінде бар материалдарды пайдалану қажет дегенде ғалым жазба ескерткіштерден мүлде бас тартпайды, тек олардың көмекші дерек көздері болатындығын ғана айтады да, өзінің табан тірейтін негізгі таяныш-деректері қазіргі тіл ішіндегі көне тұлғалар екендігін ескертеді. Бұның себебін автор былайша түсіндіреді: бірден-бір дұрыс қағида мынау – тіл дыбыстары сөзден тысқары өмір сүрмейді, сөз ішінде ғана болады. Олай болса, жекелеген нақты дыбыстардың тарихын нақты бір жеке сөздердің өзгеріске ұшырауы тарихынан іздеу қажет. Бұның өзі сөз жоқ, зерттеу жұмысындағы этимологиялық танымның үлес-салмағын көбейте түседі.

Ал енді жеке сөз дегеніміз тек жекелеген дыбыстардың тіркесімі ғана емес, сонымен бірге нақты бір мағыналардың ұясы да болып табылатындықтан және сол мағыналардың өзі де тұрақты, қатып қалған нәрселер емес, неше қайтара өзгерістерге ұшырап отыратын шамалар болғандықтан, жеке сөздердің тарихын білу үшін оны жекелеген мағыналардың тарихымен байланыстыра отырып қарастыру қажеттігі туады.

Алайда, сөз мағыналарының өзі де уақыт пен кеңістікке тәуелді түрде дамидындақтан және ең бастысы – заттар мен құбылыстар адам баласының қоғамдық санасының жекелеген кезеңдеріндегі дүниетанымына сәйкес болатындықтан, заттар мен құбылыстарға берілетін атаулар да соған орай өзгеріп отыратындығын ескеруге тиіспіз. Демек онда кейбір жағдайларда идеология мен заттық мәдениет тарихына да едәуір мөлшерде бойлаңқырай барып, шолып шығу қажеттігі туады.

Осы мақсатқа сай ғалым тарихы лексиканы ретроспективалық жолмен талдау қажеттігін айтады. Оның өз сөзін келтірсек, зерттеу бағыты мынадай болмақ: «...порядок последовательности изложения не соответствует исторической последовательности появления и развития затронутых фонетических и др. категорий, а представляет до некоторой степени обратную последовательность: это объясняется тем, что более позднее (ближестоящие к нам по времени появления) категории бывают легковоспринимаемы» (Жұбанов, 1999, s. 13).

Осы теориялық тұжырымды басшылыққа ала отырып, біз алғашында «түркі-моңғол» тілдеріне ортақ субстрат-негіз болар деп шамалаған космогониялық көк тәңірі, жаратушы, аспан сияқты атауларға этимологиялық талдау жасадық. Ізденістің гипотезалық бағыты ретінде бұл тарихи лексиканы біз екі құрамды сөз ретінде қабылдадық.

Негізгі Бөлім

Біз нысанаға алған этимон жайында педагогика мақсатындағы ғылыми-атеистік әдебиетте жарық көрген исламиятқа дейінгі көне қазақ аңызының бір сюжеттік нұсқасын ұшыраттық. Жартылай мифологиялық сарындағы аңыз-әңгіменің мазмұны қысқаша айтқанда мынаған саяды: екі керемет – таң (ертеңгі шапақ) және іңір (кешкі шұғыла) кезектесіп, жер бетіндегі тыныштықты күзетеді-мыс. Олардың күзету кезегінің ауысатын мезгілі – күн ұясынан қонғаннан кейінгі қара көлеңке шақ - ымырт түсе болса керек. Жарық пен қараңғының бірін-бірі ауыстыратын осы өтпелі сәтінде жер бетін мекендейтін адамзат ұйқыға бой алдырмай, сергек өткізу тиіс екен орыс тіліндегі сумерничать – іңір қараңғысын бағып, бейуақытта үнсіз отыру – осы түсінікке ұштасады.

Өйткені, халық ұғымында атар таңды күн шықпастан бұрын тұрып қарсы алуға болатын болса да, батар күнмен таласып, қызыл іңір тарамай ұйықтауға болмайды. Кімде-кім түн қараңғысы әбден түсіп болғанын күтпей ұйықтап қалса, тәулік сайын таң мен іңір кереметтері күн қызыл сембей үлестіретін ризықтан құр қалады-мыс. Осы мазмұндас ұғым-түсінік қазақ тілінде сақталған «күнмен таласа жатпау» деген мәтелден де бой көрсетеді. Яғни күнмен таласа түрегелуге болса да, күнмен таласа жатуға болмайды. Осы келтірілген ежелгі наным-сенім қазіргі тілімізде қолданыста бар, кейінгі заманның: «ерте тұрған еркектің ырысы артық, ерте тұрған әйелдің бір ісі артық» болып келетін қағидамен үндес.

Халық этимологиясы бойынша таң мен іңір атты құдыреті күшті екі кереметтің есімі үнемі таң-іңір болып бірге аталатын болғандықтан, жүре келе бұл екі сөз кірігіп, тәңір/тәңрі тұлғасындағы бір сөз ретінде қолданылатын лексикалық тұтасымға айналған. Осыған орай айта кететін нәрсе – таң шапағы мен қызыл іңірдің құбылыстары қазақтан басқа да көптеген елдердің аңыздарында жаратушы күштердің кереметі ретінде қабылданады. Тіпті, ежелгі мәдениет елдерінде таң мен іңірдің шұғылалары қиял-ғажайып құбылыстарының ғаламаттары ретінде әсіреленіп, ерекше поэтикалық бейнелері жағынан сирек ұшырасатын суреттер ретінде сипатталған (Амантурлин, 1972, s. 50-51).

Кейде ескеретін бір жайт, контекстегі сөздің негізгі мағынасы мен сөздіктегі мағынасы толық бір-бірімен сәйкес келмеуі де ықтимал. Негізінде энциклопедиялық

сөздік пен жалпы көпшілікке арналған түсіндірме сөздікті теориялық тұрғыдан бөліп қарастыру туралы ғылыми көзқарас та бар екенін еске алу орынды.

Кеңес үкіметі тұсындағы дәстүрлі құрылымдық грамматикада негізінен осы көзқарас үстем болған еді. Лексикографияның теориялық және тәжірибелік (практикалық) мәселелерімен айналысқан ғалымдардың көпшілігі осы көзқараста болған еді. Мәселен түркі тілдерінің лексикографиясының теориясын жасаушылардың бірі Ж.М. Гузев осы көзқараста болған (Гузев, 1984, s. 158).

Ғалымның пікірі бойынша, энциклопедиялық түсіндірмелерде көпшілік қауымға таныс емес материалдар танымдық тұрғыдан қарастырылатын болса, ал семантикалық анықтамаларда көпшілікке кеңінен танымал, түсініктемені ғана қажет ететін сөздер мен терминдер қарастырылады. Біз қарастырып отырған атаулар бір қарағанда, қалың көпшілікке толықтай, таныс денотаттардың атауы болып көрінгенімен, олардың тарихи қалыптасу жолы мен сөздіктерде берілу сипаты өте күрделі, әрі терең зерттеуді қажет ететін тілдік материалдар деп есептейміз.

Гомердің атақты Жиһанкез Одиссейі жолдастарымен бірге жалғыз көзді дәу-циклоптың тұтқынында жатып, әрбір танды үрейлене қарсы алады және таң шапағын Эос құдай келді деп суреттейді. Дастанның орыс тіліндегі аудармасында бұл жолдар: «С трепетом сердца мы ждали явления божественной Эос», немесе: «Вышла из мрака младая с перстами пурпурными Эос» деп берілген. Дастанның басқа бір жерінде өлеңнің осы жолы тағы бір қайталанғанда қара дүрсіндеу естілетін «вышла» деген сөз айқын бейнелі суреттеме түріндегі «встала» деген сөзбен ауыстырылады (Запалова, 1972, s. 258-260).

Майя жұртының ежелгі жазу мәтіндерін оқыған Ю.В. Кнорозов та көптеген құдайлардың аттарын мысалға келтірген (Кнорозов, 1975, s. 226-257). Я. Вольневич оңтүстік мұхиттағы аралдардан жинаған аңыздарында Тонга жұртының ең алғашқы ұлы көсемі Туи-Тонганың әкесі көк аспанды мекендейтін тангалоа (салыстыр. Инкілер құдайы – Тангар-оа) жайында жазады. Ол аспанмен таласқан зәулім бәйтеректің бұтақтарынан басып өзінің көктегі мекенінен жер түсіп, Тонганың бір жас қызымен көңіл қосады. Содан туған бала Туи Тонга (салыстыр. Түйе Тонга) жартылай адам, жартылай құдай нәсілді көсем болыпты, – дейді (Запалова, 1972, s. 145-146).

Ұшар басы көкке тиетін бәйтерек – вертикаль жүйелі ғарыш моделінің кіндік фигурасы. Көптеген аңыздарда зәулім ағаш ғарыш әлемін аспан, жер беті (ортаңғы жер) және жер асты мекені деп үшке бөлетін трихотомиялық ұғыммен астасып жатады.

Алғашында бүкіл әлемді жоғары және төменгі тіршілік деп екіге бөліп, одан кейін төменгі әлемді өлілер мен дүлей күш (хтонические демоны) иелерінің мекені деп, ал жоғары әлемді құдайлардың, кейін келе «о дүниеге» барғанда жаны жанатта болатын таңдаулы адамдардың мекені деп сипаттайды. Осы жоғарғы және төменгі әлемдердің аралығындағы жер беті тірі адамдар жайлаған мекен болғандықтан ортаңғы әлем немесе ортаңғы жер деп атау дағдысы Скандинавия елдерінің және Сібір халқының мифологиясында дәстүрге айналған.

Тігінен қарағанда ғарыштық деңгейлер әр алуын болып келеді: көкті тіреп тұрған бәйтеректің ұшар басында құстар ұя салады; ағаштың түбіндегі тамырларының астын жыландар мекендейді; бәйтеректің орта тұсында шөп қоректі жануарлар (ешкі, киік), кейде бұтақтан бұтаққа секіріп, тыным таппай жүретін, сөйтіп жоғарғы дүние мен төменгі жер асты тіршіліктерінің арасын жалғастырушы ақ тиіндер өсіп өнеді.

Ежелгі Майя жұртының ата-бабаларының әлем дегені – алғашында: нақ ортасында зәулім баған (діңгек) орнатылған орасан үлкен мекенжай, ал кейін келе: төрт бұрышында төрт бағаннан тіреу қойылған үй тәрізді. Басын көк тіреген баған «йокмал каан» әлем ағашы «мировое дерево» аталатын алып бәйтерек сипатында ұғынылған. Әлем ағашының ең бастысы (центральное мировое дерево) йаш-те «ең бірінші ағаш»,

салыстыр. жас-те (рек) немесе йаш-чеелкаб «әлемдегі бірінші ағаш» әртүрлі пішінде сипатталған: негізінен оны бұтақтары жайылған дәу ағаш деп, ал көбінше ол дінгегінің түп жағы жуан шеңберленіп келетін, қабығын өткір шегедей мық (тікен) басқан ғаламат бәйтерек түрінде суреттеледі.

Майя тайпаларының түсінігінше әлемнің кіндік ортасында сейба ағашы йаш-че «жасыл ағаш» өсіп тұрады екен. Оның көлденеңдеп өсетін көп қатарлы бұтақтарының көлеңкесі де мол болады. Дүниеде ең бірінші жаратылған адам – Иш-Аном «егіншілік құдайы Ша-нгом», Адам-ата сол йаш-чн ағашының жемісімен қоректенсе керек (Кнорозов, 1975, s. 245).

Түріктер тәңірі терек деп атайтын алып бәйтеректі мифологияда құдаймен байланыстыра көрсетудің тағы бір қажеттілігі «жоғарғы» және «төменгі» әлем деп аталатын ғарыш ұғымдарына байланысты болуы қажет. Өйткені, ежелгі діни ұғымдар бойынша жан иелері сол бәйтеректер арқылы «жеті қат» аспан және «жеті қабат» жер асты тіршіліктеріне қатынасып тұрады.

Мысалы, шумерліктердің діни наным-сенімдерін сипаттаған ағылшынның ғалым-археологы Сетон Ллойдтың пікірінше құдайлар пантеонын мекендейтін дүлей күштердің ішіндегі ең сұстылары Ану, Энлил және Энки деп аталатын үш ғаламат иесі. Ол былай деп жазады: «Думузи – бог плодородия, подобно листве, которую он представляет, «уходит вниз под гору» – умирает зимой. Весной богиня-мать вступает за него, и бог солнца Шамаш возвращается, чтобы снова привести Думузи на землю» (Ллойд, 1972, s. 29). Басқаша айтқанда сарғайған жапырақ «жер асты» әлеміне кеткенде көктемде қайта тіріліп, ағаштың бұтағында көк жапырақ болып көктеу үшін кетеді.

Әйтсе де көк пен жердің арасында жоғары төмен қатынап, сапар шегіп жүретіндер ғаламат күш иелері, немесе болып жатқан құдайлар емес, көне діннің айтуынша тек солардың елші-жаушылары саналатын шамандар, яғни бақсылар ғана. Олар әлем немесе «жаһан» ағашының бойымен өрмелеп, жоғары-төмен қатынап жүріп, адамдар мен құдайлардың, сондай-ақ жер мен көктің арасын жалғастырушы, тылсым күштер мен тіршілік иелерінің ортасындағы байланыстырушы немесе дәнекері бола алады.

Әзірбайжан ғалымы М.А. Сеидовтың айтуынша ғұн тайпасының ең басты құдайы Таңгрехан деп аталған. Ол жауынгерлердің пірі ретінде саналған. Ал зоомақұлық пішінді аруақтардың (Онгондардың) бірі ретінде терек ағаш та саналған. Автордың сөзін келтірсек: «Гунны верили, что великий Тангрехан и «красивое дерево» защищают страну; гунны приносили жертву дереву, в особенности крупным деревьям, в частности дубу» (Сеидов, 1970, s. 198) – деген. Ғалымның түсіндіруінше Тангрехан деген есім сөз түркі тіліндегі Тангры және хан деген екі түбір-негізден жасалған. Алғашында оның дыбысталуы тангругаган//тангруган түрінде болған деген жорамал айтады.

Қазақтың ислам дінін қабылдағанға дейінгі көне наным-сенімдері бойынша да ғарыш әлемінің моделін түсіндіретін жүйе ішінде мифтік зәулім теректің атқаратын ролі ерекше болса керек. Этномәдениет зерттеушісі Б. Ыбыраев өз тарапынан «қазақ арасындағы бақсылардың соңы болуы да ықтимал» деп санайтын Беркімбаев деген адамнан жазып алған әңгімесінде мынадай дерек келтіреді: «...в центре мира высится первозданный Кок тобе (священная синяя небесная Гора), на вершине холма растет великий Байтерек (букв. Могучий Тополь), четыре ветви которого на каждом ярусе охватывают весь небесный свод. Корни дерева проникают через все уровни Земли до Нижних вод» (Ибраев, 1978, s. 56).

Зерттеушінің пікірінше, бұл келтірілген жүйеде ұшырасатын шикі кірпіш пен ұсақ плиталардан тұрғызылған сыры жұмбақ мұнаралардың да шешуші маңызы болғанға ұқсайды. Мұнаралардың жоғарғы жағына қаз-қатар ұзын сырықтар

шаншылып, олардың басы біріктіріліп күмбезделіп байланған. Тік сырықтар құс қонақтайтын көлденең керме ағаштарға жалғасқан. Көлденеңдеп майысқан сырғауылдарға әр алуан құстар келіп қонақтайды екен.

Бақсылар ол құстарды «о дүниелік болып кеткен адамдардың жаны» деп таныған. Биік баған тәрізді тікшіл мұнаралардың түбіне қыр қазақтары келіп түнеп, құрбандық шалып, көк Тәңірден өздерінің әр алуан сырқатын жазуды, перзент беруді тілеп, жалбарынады дейді. Кей жерлерде мұндай мұнаралардың жүйесі шартарапты білдіретін төрт баған түрінде жасалып (төрт құбыла), олардың күмбездері аспан түстес көк бояумен сырланады екен. Б. Ыбыраев бұндай мұнаралар жеті қабат жерді көк аспанмен тігінен жалғастыратын вертикальдар деп түсіндіреді.

Мифологияда баяндалатын көк пен жерді ажырату әктісі ғарыш кеңістігін тігінен немесе вертикаль бағытта танудың, оларды сапалық ерекшеліктері тұрғысынан сипаттаудың алғы шарттарын белгілеуге мүмкіндігін берген.

Ең көне мифологиялық ұғым-түсініктер бұрынша алғашында жер мен көктің арасы тұтасып, бір-бірімен ұласып жатқан. Сонда бұл екі ғарыш аралығына апаратын жол зәулім ағаштар, биік бағандар, аспанмен таласқан сеңгір таулар, біріне-бірі жалғаса атылған садақ оқтары, көктен жерге түскен күн шұғылалары, биікке өрмелеген тал басқыштар, сондай-ақ қазіргі тіліміздегі кемпірқосақ (Енекем қосағы – Ы. Алтынсарин) деп аталатын, ал ежелгі атауы көпір қосақ, т.б. болса керек.

Осы тәрізді қисын-модель бойынша жаһан ағашының кейінгі дәуірдегі баламасы «жаһан бағаны» (мировой столб) немесе асқар таулар да болып келеді. Бұл аталған көпірлер тек жер мен көкті жалғастырып қана қоймайды, сонымен бірге аспанды тіреп, жерге түсірмей тұрады екен.

Жер мен көкті немесе жоғары әлем мен төменгі әлемді салғастыра тану нәтижесінде тәңірі лексемасының мағынасы айқындала бастайды. Түркі халықтарының тіл деректерінде олар көне замандарда тұтынылған ескі діндердің аңыздарында белгілі дәрежеде бой көрсетеді. Мысалы, П.А. Фалеев қырғыздың айыбынды эпосы – «Манас» жырынан мысал келтіре отырып, сондағы Йер-йер болғандо, су-су болғандо «когда земля стала землей, когда вода стала водой» деген болжамдардан бұл жырдың бастауы Орхон жазуындағы Күлтегін ескерткішінің басталуына ұқсайтындығын ескертеді (Фалев, 1968, s. 50-51).

Қараңыз: Үзе көк тәңірі, асра йағыз йір қылынтұқда екін ара кісі оғлы қылынмыс «когда вверху возникло голубое небо, а внизу – бурая земля, между ними возникли сыны человеческие». Зерттеуші одан әрі: «...жырдың орындаушысы көне түркі ескерткішіндегі бастауды өз қалауынша өзгертіп, дағдылы модельдің космогониялық сипатын кейде төмендетіп, кейде ықшамдап береді де, Манас батырдың кейпін көне жырдың тіліне ұқсатып, аналогия жолымен: Манас – Манас болғандо, Манас атқа қонғандо, – деп қиыстырады (Фалев, 1968, s. 11).

Жоғарыда аталған еңбегінде профессор Қ. Жұбанов тәңірге тән көптеген сөз тіркестері мен сөз орамдары кейінгі заманда семантикалық архаизмге айналып кеткендігін атап көрсеткен. Оның айтуынша орыс тіліндегі меня лихорадит деген жақсыз сөйлем қазақ тіліндегі безгегім ұстады «меня держит мой безгек, т.е. меня лихорадит» деген грамматикалық құрылымнан көне болмаса, жаңа емес. Өйткені орыс тіліндегі осы ұғымды «я одержим безгеком (малярией)» деп те беруге болады. Бұл жердегі жақсыз етістік шын мәнінде үшінші жақты білдіреді. Оның бар айырмасы ежелгі грамматикалық құрылымда істің иесі немесе субъект көмескіленіп кеткен, сондықтан істі істеуші, яғни безгегін ұстатушы немесе ауруды жіберуші күш тасада тұр.

Ғалым аты аталмай тұрған бұл жердегі іс иесі адам баласының ойлау дәрежесінің түрлі деңгейлеріне сәйкес әр заманда өзінше, бірде – тотем ретінде, енді

бірде – жын-пері немесе тіпті, тәңірінің өзі, т.б. деп қабылдануы мүмкіндігін айтады. Осы ойының салыстырмалы дерегі ретінде Қ. Жұбанов неміс тілінен *es regent*, грек тілінен *vel* деген мысалдарды келтіріп, оларды қазіргі кезде «күн жауып тұр» деген мағынада қолданылғанымен, шын мәнінде әуел бастағы семантикасы бойынша күнді бір құдай жауғызып тұр «дождит некое божество» деген ұғымды білдіреді дейді.

Ғалымның пайымдауынша, адам баласы анимизм санасына жеткенге дейін күнді жауғызушы күш тотем деген сенім үстем болып келген. «Сондықтан да, – дейді автор – Гомердің жазбаларында *vel dapa Zevs* «А Зевс дождил» деген тіркес екі рет ұшырасатындығын, сол секілді латын тілінде *Zue tonante* «Когда Юпитер гремел» деген қолданыс бар екенін ескертеді.

Бұл мысалдардағы істің иесі немесе субъекті Зевс пен Юпитер екендігі тасаланбаған. Скифтердің шет елдік мәдениетке қалай қарайтындығы жайын баяндағанда, тіпті, реалист тарихшы Геродоттың өзі де осы тәрізді семантикалық архаизмді қолданатындығын айтып, Қ. Жұбанов Геродот жазбаларынан мынадай дерек келтіреді: В этот-то дом божество метнуло огненную стрелу, так что он весь сгорел «Тап сол үйге тәңірінің өзі жалындаған жебесін атқандықтан, үй дымы қалмастан жанып кетті». Өзінің ойын қорытындылай келе ғалым мынадай тұжырым айтады: «Таким образом, архаизмы в семантике, как и архаизмы в синтаксисе, морфологии и фонетике, присущи не только отсталым языкам; они есть во всех языках, даже в самых развитых» (Жұбанов, 1999, s. 7-8).

Орта ғасыр түркілерінен бастап біздің заманымызға дейінгі лингвистикалық әдебиеттерде біз қарастырып отырған семантеманың қолданысы жан-жақты түсіндіріліп келеді. Мәселен, М. Қашқари сөздігінде тәңірі сөзінің 1) «құдай»; 2) «аспан»; 3) «ұлы» деген үш түрлі мағынасы берілген (Кашғари, 1960, s. 87)

В. Радлов сөздігінде осы сөз осман түркілері, қасым татарлары және АТ, яғни түркі алфавиті деген қосымша түсінікпен үш түрлі таңбаланады: таңры, таңгры және тәңрі. Бұның алғашқы екеуі неміс тілінде *Gott* «құдай» деген бір ғана мағынамен, ал көне түркінің тәңрісі әрі «*der Himmel* (аспан)», әрі «*Gott* (құдай)» деп аударылған (Радлов, 1893, s. 24).

Бір айта кететін нәрсе ғалым көк тәңрі деген изафетті құрылымды «бог тюрков» түрінде береді. Осы анықтаманы мысалы ретінде ол таңгры бабай құкрата (гром гремит), өз сөзімен айтқанда: «дед Таңгры разразился громом» деген түсінікпен қасым татарларының мұсылманшылыққа дейінгі дәуірінен қалған көне нанымын келтірген. Түркінің таңры сөзінің мысалы ретінде таңрының гуну «каждый день» деген фразаны және Таңрыдан қорққан құлдан қорқмаз «кто боится бога, тот не боится раба, т.е. раба божьего» – «тәңірден қорққан тәңірінің құлынан қорықпас» деген мақалдың пайда болуымен түсіндіреді. (Кашғари, 1960, s. 832).

Қазіргі түркі тілдерінде тәңрі атауы тілдік тұрғыдан негізінен біркелкі қолданылады. Тек олардың таңбалануында кейбір фонетикалық ауытқулар бар. Мысалы: тат. таңры; түр. таңры; қаз. тәңрі т.с.с. Шоқан Уәлиханов осы сөзді бірде тәңгри, екінші бір ретте тенкри түрінде жазып, таңбалаған. Мүмкін бұл сол кезеңдегі орфографиялау принциптерінің жетілмегендігінен де болар деп есептейміз. Оның орфографиясы «Монғол-орыс сөздігіндегі» графикалық беріліске жақын, қараңыз: Тэнгэр «небо», сонымен қатар бог «құдай» (Михайлова, 1940, s. 166).

Мұның өзін кейде диалектілік ерекшелік ретінде де тануға болар еді. Тіліміздегі жергілікті ерекшеліктерді қазақ диалектологиясында ғылыми тұрғыдан сараланғаны белгілі. Диалектілік сөздіктерде олардың саралануының, белгіленуінің өзіндік жолы мен жүйесі бар.

В.П. Васильев зерттеулерінде айтылғандай, монғолдың тэнгэр сөзі мен қытайдың тяньли атауы «аспан» деген бір ғана ұғымды білдірген; қытайша тянь

«аспан», ли «күдіретті күш» (монгольское тэнгер и китайское тяньли выражают одно и то же значение «небо», тянь «небо», ли «могущество») (Васильев, 1897, s. 6). Сөйтіп ол қытайдың тяньли деген сөзін тылсым күш, табиғаттың жұмбағы, әуел баста тәңрі «жаратқан, сыры беймәлім күдірет» дегенді білдіреді деп қарастырады.

П.И. Палладий (Кафаров) пен П.С. Поповтың «Қытайша-орысша сөздігінде» дыбысталуы жағынан осы тяньли сөзіне келіңкірейтін қытайдың тағы бір тянь эррь деген сөзі берілген. Бұл сөз орыс тілінде «небесные уши, дар всеслышания» деп аударылған (Палладий, 1888, s. 33). Басқаша айтқанда, бұл түсініктеме «тәңірінің құлағы, әлемдегінің бәрін есту қабілеті» деген мағынаны береді. Бұл жағынан оның семантикасы қазақ тілінде жиі айтылатын «сыбырлағанды құдай естімей ме?» деген мәтелге (сентенцияға) келіңкірейді. Бірақ, біз өзімізге тосындау көрінетін бұл лексика-семантикалық құрылымды құрастырып отырған тәңірі семантикасымен толық сәйкеседі деген тұжырым жасай алмаймыз.

Көне қыпшақ тілінің тағы бір ескерткішін зерттеген Т. Арынов былай мәлімдейді: «В Ат-тухве имеется несколько слов китайского происхождения. Науке известно, что слово тәңірі состоит из двух корней: тянь «небо» и рин «человек» (Арынов, 1983, s. 37). Бұлайша тәржімалағанда қытай тіліндегі тяньрин сөзі «аспан тұрғыны» (небожитель) деген мағынаға ие болатын тәрізді. Алайда, біз зерттеушінің мұншалықты үзілді-кесілді тұжырымымен түбегейлі келісе алмаймыз.

Ақын әрі қоғам қайраткері О. Сүлейменов түркі тіліндегі тәңірі сөзі ежелгі шумерлердің күн тәңірісінің атауы ретіндегі тенгри (дингир, тингири) сөзіне қатысты деп қарайды. Шумер және түркі тілдерінің өзара қарым-қатынасын діні бір жұрттардың «мәдени туыстығынан» өрбіген деп білетін автор құдай және адам деген сөздердің семантикалық ұяларын салыстырады. Оның бағалауынша, шумер тіліндегі «кұдай, аспан» деген мағынаны білдіретін дингир (демер) сөзі түркі тілдеріндегі «кұдай, аспан» дегенді білдіретін дингир~тегри~дангир~тенир~танир сөздеріне ұқсайды және ол жалпы түркілік құдай-аспан дегенге саяды (Сулейменов, 1975, s. 178).

Бұл ұқсастықтан сыртқары қалатын бір ғана мысал чуваш тіліндегі тенгир сөзі. Ол теңіз дегенді білдіреді. Ал шумер тіліндегі өзен атауы болып табылатын тингир~тигир сөздерін аталған автор түркі тіліндегі тенгиз~тениз, денгиз~дениз болып айтылатын мағынасы жағынан «теңіз немесе үлкен өзен» деген ұғымды беретін сөздермен салыстыруға болады деп есептейді. О. Сүлейменов былайша топшылайды: «...переход значений небо-море возможен и подтверждается примерами из языков. Чередование чувашского “р” с общетюркским “з” системно» (Сулейменов, 1975, s. 241). Зерттеушінің бұл топшылауына орай мынаны айтуға болады: «Тіл мамандары ертеден-ақ сөз соңында келетін сонор “-р” дыбысын оның сәйкестігі болып табылатын “-з” дыбысымен егізделіп бинар қолданылатын сыңарлар ретінде қарастырады. Оны қазақ тіліндегі *өгіз~өкір*, *көз~көр*, *семіз~семір* үлгісіндегі есім-етістік жұптарының семантикалық өрістерінен аңғаруға болады. Топонимист-лексикограф Э.М. Мурзаев тәңір~тәңіз лексика-семантикалық бірлестігін бір семантика деп түсінеді және олар негізінен тек «теңіз» деген мағынаны ғана білдіреді деп есептейді (Мурзаев, 1984, s. 549). Осы құрылымдарды жіктей келе, аталған ғалым біртұтас теңіз ұғымын білдіретін тунгус-манчжур тіліндегі тонгер, көне түркілік тәңгіз-тәңгір семантемаларының түбір морфемасы орал тіліндегі *то-*, хакас тіліндегі *ту-* болуы керек деген жорамал айтады (Мурзаев, 1984, s. 554).

Аспан көк ұғымын беретін (теоним) тәңірі сөзінің ежелден-ақ түркілік тұлға екендігін қайткен күнде де дәлелдемек болған Б.И. Татаринцевтің де ғылыми тұжырымдарына мән берген орынды (Татаринцев, 1984, s. 78).

Ол өзінің түркілік Аспан (тәңірі) атауының пайда болуы және оның сәйкестіктері жайындағы мақаласында тіл алды дыбыстарымен айтылатын тәңірі және

тіл арты дыбыстарымен айтылатын танры варианттарын зерттеу объектісі ете отырып, осы этимондардың соңғы – дыбысына бітетін және соңғы дыбысы *-a*, *-e*, *-i* болып бітетін нұсқаларын келтіреді.

Осылай ізденудің нәтижесінде зерттеуші тіл арты дыбыстарымен айтылатын жуан сынарға қарағанда, тіл алды дыбыстарымен айтылатын жіңішке сыңарының көне әрі ежелгі болуы мүмкін деген пікір айтады. Ал соңғы дауысты *-i* (*-ы*, *-ұ*, *-а*, *-е*) дыбысына аяқталатын тұлға семантикалық жағынан тәңір болып айтылатын атаудан гөрі биігірек ұғымды (мәселен, аспан, құдай) білдірген деген байлам айтады (Татаринцев, 1984, s. 80). Сондықтан да автор түркілік тәңірі тұлғасын, оның көне шумер тіліндегі ұқсас сынарларымен салғастыра қарастырудан бас тартады.

Б.И. Татаринцев бұны былай түсіндіреді: «...если такие контакты были реальностью, то тюркская форма типа тәңір (возможно также и тіңір) уходит в глубь тысячелетий» (Татаринцев, 1984, s. 75). Ол сондай-ақ тәңірі атауының түркі-моңғол тілдеріне ортақ түркі түбірі тең- деп қарастыратын С.Ш. Чагдуровтың жорамалымен де келіспейді. Соңғы аталған автор тәңірі лексемасының соңындағы *-p(i)* формантын алып тастағанда л-ның беретін мағынасы «тең (тепе-тең), дәл орта немесе орта тұс», «аспан әлемінің жартысы», «зәулім көк (зениит)», «жарық (нұр, шапақ) иелерінің мекені» (салыстыр: бур. удэрэй тэнг «талтүс» болады деп меңзейді.

Ал Б.И. Татаринцев әріптесінің тәңір түбірінің соңғы *-p* формантын ажыратып алуы негізсіз деп біледі. Бірақ содан кейінгі реттерде оның өзі де ежелгі түркі тілінің деректерінде ұшырасатын есім-етістік негізді тең- түбірін осылайша бөліп алып қарастырады.

Белгілі зерттеуші А.М. Харитоновтың көне түркілердің ежелгі отанын анықтауға бағытталған еңбегіндегі мына жорамал біздің назарымызды аударды: «С Шумером связывает древних тюрков наличие божества, именуемого Тенгри, при шумерском dingir «бог». Кроме того, в составе окружающих шумеров народов выделено племя турукки. И хотя И.М. Дьяконов призывал ни в коем случае не считать их тюрками, само это имя все возможно и дало начало имени тюрк. Оно близко с основой тарх, часто встречающейся в мифологии различных индоевропейских народов (Таргитай, Тархун и др.). Возможно, что имя турукки перенесено шумерами с их прежней родины (вероятно из районов современной северо-западной Сирии)» (Татаринцев, 1984, s. 77).

Ал Н.К. Антонов жорамалы бойынша тәңір лексемасы тан ері «муж зари» деген екі түбірден біріккен деген этимологияға қарсы шығуын біз бір ғана тұрғыдан қуаттаймыз. Атап айтқанда, бұндай болжам ел ішіндегі аңыздар қатарына жатады деген тұжырымға ғана қосыламыз. Бір ескертін жайт Б.И. Татаринцев басқаларды құптағанда емес, қайта теріске шығарған тұстары ақиқатқа жақынырақ болып келеді. Өйткені, оның әр түрлі болжамдарға қарсы келтірген дәлелдемелері алдымен өзінің ұстанымдарын жоққа шығарады.

Кейде ол өзінің іштегі ойын сыртына шығара отырып, соған дейінгі өзі топшалаған дәйек пікірлеріне өзі қайшы ой айтады. Қараңыз: «...преобразование переднерядных вариантов типа тәңірі...в заднерядные (по крайней мере, в части подобных случаев) могло быть вызвано сближением этих вариантов со словом таң (заря) и их контаминацией с последним» (Татаринцев, 1984, s. 79).

Автордың бұл топшылауы ақиқаттан ауытқып, кері бағытқа құрылған. Тіл алды вариантының тіл арты вариантына айналуы деген қисынның осының керісінше бір кездегі көмейлік тіл арты варианттарының таң- кейінгі тіл алды -тең вариантқа ауысуы деген тәртіппен ойластырса, оның қисыны логикалық жағынан анағұрлым дәйекті болар еді.

Алайда бұл айтылғандар ұсақ-түйек ескертулер. Зерттеушінің жансақ топшылауға ұрынған тұсы, біздіңше, оның төмендегі тұжырымында жатыр деп білеміз.

Ол былай деп жазады: «...многосложность, якобы не свойственная древним основам (по Антонову), также не может служить убедительным доводом в пользу сложного слова, ибо таковым может быть и аффиксальное образование» (Татаринцев, 1984, s. 79). Бұл тұжырымнан автордың ежелгі түркі заманындағы көптеген аффикстердің өзі ол кездерде дербес лексикалық бірліктер (сөздер) болуы да ықтимал екендігін ескермейтіндігі байқалады. Басқаша айтқанда зерттеу нысанасына алынып отырған этимон әуел бастан-ақ «түркі заманында қалыптасқан» деген Б.И. Татаринцевтің ұйғарымы содан кейінгі жаңсақ пайымдауларға да мұрындық болған.

Бұның айқын көрінісін біз оның мынадай үзілді-кесілді тұжырымынан да көреміз: «Тот факт, что в отдельных случаях в слове нарушается гармония гласных, не может считаться аргументом в пользу этимологии, предложенной Н.К. Антоновым. Это свидетельствует лишь об ослаблении сингармонизма в некоторых языках (напр., в караимском и сарыг-югурском)» (Татаринцев, 1984, s. 79).

Сөйтіп біз сілтеме жасап отырған зерттеуші белгілі бір этимонның түпкі түбірін айқындауда ескерілуге тиісті құбылыстарды, яғни дыбыс редуциясының толып жатқан заңдылықтарын, гаплогиялық қысқарымдарды, эллизияның әр алуан түрлері, олардың түбір морфемалардың тоғысында дисгармонияланған дыбыстар арқылы дистрибуциялық дабыл беретін жағдаяттар назардан тыс қалған; қай заманда болмасын сөзжасам тек аффикстер арқылы болған деген қасаң түсінік сөйлеу элементтерінің лексикалануында болатын басқа да тәсілдерді тасада қалдырған.

Мәселен, бұл ретте түбірлес сөздердің редупликациясы, синонимдердің қайталамасы, ұйқас құрайтын қос сөздер тәрізді гендиадис түрлерін қатерге алмау этимологиялық танымдардың байыптылығына шүбә келтіреді. Бұл жөнінде Г.И. Рамстедтің өзі де былай ескерткендігі мәлім: «Вряд ли приходится сомневаться в том, что всем алтайским языкам, имевшим древнюю народную литературу, свойственно было особое пристрастие к синонимическим повторам и рифмующимся парным словам. Нужно лишь обратиться, например, к казахским текстам в труде Радлова, чтобы найти этому подтверждение» (Рамстедт, 1957, s. 222).

Г.И. Рамстедт ескертпелерінің ішінде барлық замандарда моңғол тілдерінде де, түркі тілдерінде де дерексіз есімдер (abstrakta) идеясы жағынан қарама-қарсы келетін ұғымдарды қосарлап айту жолымен берілген, мысалы: ұйғ. ұлұғі-кічігі «величина», моңғ. йеке «баға» то же, что моңғ., халх. хүтен-халүн «температура» дейтін пікірлері құнды деп білеміз. Осы жайында пікір білдірген А. Габэн бұл тәрізді қолданыстардың түпкі төркіні қытай тілінің үлгілеріне саяды дейді (Рамстедт, 1957, s. 223).

Қорытынды

Әрине, біз түркі-моңғол тілдеріндегі қарама-қарсы идеялардың синтезі болып табылатын дерексіз есімдердің түпкі төркінін А. Габэн айтқандай «қытай үлгілерінен» қарастыру керек деген пікірдің дұрыс-бұрыстығын тап басып айта алмаймыз. Бірақ, осыған қатысты бұлтартпайтын бір шындық мынау: таң (танг, тянь, тең-, тен, т.б.) тәрізді қытай тіліне де, түркі-моңғол тіліне де ортақ субстрат сөздер «таң шапағы» деген ұғымды білдірумен бірге, өзінің семантикалық табиғатында, сонымен қатар, жоғары-төмен деген қарама-қарсы идеяларды да білдіретіндігін, сөйтіп «аспан көкті» жер асты әлемімен жалғастырып тұратындығы жайлы ежелгі ұғымдарға қатыстылығын атап көрсетпекшіміз. Бір қарағанда осы аталған лексика-семантикалық ауыс-түйістердің болуы шындыққа сай келмейтін тәрізді. Алайда, ғылым әлемінде кейінгі кезде табылған жаңалықтарға қарасақ, әлемдегі неше алуан өркениеттер арасындағы байланыс тым ертеде басталған сияқты.

Біз қарастырып отырған сөздіктерде тәңірі атауына қатысты сөздер жиі кездеседі. Бұл атауларды зерттеудің негізгі мәні халықтық дүниетанымнан мол хабар

беретіндігімен қоса, қазіргі таңда ұмыт бола бастаған халықтық мол түсініктердің сақталып қалуымен де байланысты. Сөздікте кездесетін тәңірі атауының мағыналық құрылымы терең, көбінесе түркі халқының таным-түсінігімен астасып жатады. Сондықтан, біз бұл атауларды когнитивтік негізде де саралауға талаптандық.

Тілдердің өзара қарым-қатынасы, бір-бірімен байланысы тіл біліміндегі күрделі проблемалардың қатарына жатады. Тілдегі ауыс-түйістің көбісі лексика саласында болғандықтан, оған тарихи лексикографиялық еңбектердің де тікелей кейде жанама түрде қатысы бар деп есептейміз. Әрбір халықтың өзіндік тарихи даму жолу, басқа халықтармен араласу сипаты, өзіне ғана тән ерекшеліктердің болатынына байланысты, бұл мәселені нақтылы тарихи лингвистикалық деректер негізінде зерттеуді талап етеді.

Қаунаққа

- Амантурлин, Ш.Б. (1972). *Атеистическо-просветительская работа по преодолению суеверия ислама и шаманства*. Автореф. дис.канд.пед.наук. Алма-Ата.,
- Арынов, Т. (1983). *Лексико-семантические и стилистические особенности языка "Китап ат тухфа аз-закия фил-лұғат турк"*. автореф. дис.канд.филол.наук. Алма-Ата.
- Васильев, В.П. (1897). *Китайские надписи на орхонских надписях в Кошоцайдаме и Карабалгасуне*. СПб.
- Гузев, Ж.М. (1984). *Проблематика словника толковых словарей тюркских языков*. Нальчик.
- Жұбанов (1999). *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер*. Ғылым басп.
- Жұбанов, Х.К. (1935). К постановке исследования истории фонетики казахского языка, *Труды Казахского института национальной культуры*.
- Запалова, Т.С. (1972). *Одиссей у циклопов*. Родная литература. М.
- Ибраев, Б. (1978). *Космогонические представления наших предков, Декоративное искусство СССР*. № 8.
- Кашгари, М. (1960). *Девони лугат-ит тюрк*. Ташкент
- Кнорозов, Ю.В. (1975). *Иероглифические рукописи майя*. М.
- Ллойд, С. (1972). *Реки-близнецы*. Пер. с англ. М.
- Михайлова, Г.Н. (1940). *Монголо-русский словарь*, под. ред. М.
- Мурзаев, Э.М. (1984). *Словарь народных географических терминов*. М.
- Палладий, П.И. (Кафаров), Попов П.С. (1888). *Китайско-русский словарь*. Пекин.
- Радлов, В.В. (1893). *Опыт словаря тюркских наречий*. СПб, Т.3. - 1047-1048.
- Рамстедт, Г.И. (1975). *Введение в алтайское языкознание*. М.
- Сеидов, М.А. (1970). *Заметки о гуннской мифологии*, СТ, № 2.
- Сулейменов, О. (1975). *Азия*. Алма-Ата.
- Татаринцев, Б.И. (1984). *Происхождении тюркского наименования неба (таңри) и его соответствий*. СТ.
- Фалев, П.А. (1968). *Как строится кара-киргизская былина, "Манас" героический эпос киргизского народа*. Фрунзе, № 7.

Extended Summary

Investigating the philosophical (dialectical) aspect of language in terms of semantic shifts and changes requires historical context. However, the history of language cannot solely rely on written records. Therefore, it often necessitates utilizing materials preserved within the language itself. Because the data preserved within the language comprises the entire historical development path of humanity, encompassing ancient civilizations' knowledge and even the worldview of past eras. This theoretical framework initially led us to establish a common substratum basis for the "Turkic-Mongolian" languages, attributing cosmological terms, creator, and celestial designations to etymological analysis.

In exploring this hypothesis, we have accepted historical lexicon as two constituent words. Given that according to folk etymology, the combined term for frost and icicle, "tang-inir," is often referred to as a single term due to its usage in the lexicon of the

heavens/deity, specifically in the word "tangir/tangri." Upon examination, when these terms are closely scrutinized, their usage in both historical formations and dictionaries appears very consistent and requires thorough linguistic material for analysis.

The concept of the world denotes humanity's perceptions of the observed world. The observed world represents the relationship between human beings and their environment, while the concept of the world represents the information about humans and their environment resulting from intellectual processing. The world's nature is described as "unstable, yet dynamically adaptable." The issue of linguistic representation of the world in the current era is actively being studied by scholars such as Yu.M. Karaulov, E.S. Kubryakova, V.I. Postovalov, V.N. Teliya, E.D. Suleimenova, A.A. Ufimtsev, and others. Their efforts are directed towards resolving issues of social and cultural interaction, requiring the identification of specific values with the help of information formed in concepts.

Common denominations in Turkic languages provide clear information about the world. Through their characteristics, their meanings can be elucidated via semantic analysis. In each national language, the world and universe are described through various linguistic facts, enriching the logical presentation of the observed world in human consciousness. The distinctiveness among the categories of concepts significantly influences the fullness of lexemes creating categories among concepts. Thus, when these concept types are interconnected in lexicons, they enable the recognition of national characteristics from the linguistic representation of the world.

The article focuses on linguistic analysis and semantic exploration of historical vocabulary, particularly focusing on the cosmic term "tangiri" in Turkic languages and its significance. By delving into this topic, we recognize the importance of historical lexical works such as the Orkhon-Yenisei inscriptions, the contributions of ancient Arab, Persian, and Turkic scholars, as well as research from Western European and Russian scholars since the 13th century. The linguistic and semantic significance of the cosmological terms in these works is critical. Understanding the cognitive and ethnolinguistic significance of these terms aids in shaping the worldview of contemporary societies, particularly within the Kazakh language.

Looking at recent developments in scientific research, it is evident that the relationship between various civilizations has long been a subject of interest. We notice significant overlaps in the vocabulary we have examined. These terms not only provide essential information about the worldview but also reflect the preserved beliefs of the modern population, who have begun to forget certain aspects. The semantic structure of the words encountered in the lexicon is closely linked to the understanding of the national consciousness of the Turkic peoples. Hence, we are compelled to analyze these terms from a cognitive perspective.

Since the early days of linguistic research, various methods have been employed to study the issue of linguistic interrelations, including synchronic-description, comparative-historical-diachronic, lexical-semantic, structural-grammatical, and analytical-cognitive approaches. The study of cosmonyms in Turkic languages, within a comparative-historical framework, was supported by scientific contributions, ancient Turkic and medieval manuscript sources, providing materials relevant to contemporary Turkic languages.

The dictionaries we analyzed frequently contain words related to the name Allah. The main point of analyzing these names is not only to provide a lot of information about the worldview of the people, but also to preserve many popular concepts that are now almost forgotten. The meaning structure of the names of gods in the dictionary is deep and often confused with the knowledge of the Turkish people. This is why we insisted on distinguishing these names on a cognitive basis.

The relationship between languages and their communication with each other is one of the most complex problems of linguistics. Since most of the changes in the language are in the field of vocabulary, we believe that historical lexicographical studies are directly and sometimes indirectly related to the language. Since each nation has its own historical path of development, interaction with other nations and its own peculiarities, this issue requires research based on specific historical linguistic data.

Aliyev, Ş. (2024). Rusların Azerbaycan Türklerine kasıtlı yaklaşımlarının nedenleri. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 137-146.

RUSLARIN AZERBAIJAN TÜRKLERİNE KASITLI YAKLAŞIMLARININ NEDENLERİ

Sefahet ALİYEV*

Öz: Sovyet İmparatorluğunun işgalci siyasetinin temelinde bölgenin demografik yapısının değiştirilmesi ve bu coğrafyada yaşayan Türklerin zorla göçe tabi tutulması asıl gaye olmuştur. İran, Lübnan ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinden getirilen Ermenilerin Batı Azerbaycan, Karabağ ve diğer yerlerine yerleştirilmesi ileride uygulanacak Türklük aleyhtarı siyasetlerin dayanak noktası olmuştur. Çar Rusya'nın bölgeyi işgal etmesinden 1812 yılında yapılan nüfus sayımına kadar Batı Azerbaycan'da yaşayan Türklerin sayısı on binden çok olduğu hâlde kısa bir müddet sonra bu sayı üç bine inmiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren oluşan süreçte Ermeniler daimî olarak getirilip bölgeye yerleştirilmiş ve Türklerin ellerindeki topraklar zorla alınarak onlara verilmiş, dalga dalga yeni Ermeni göçleri bölgeye yönlendirilmiştir. Örnek olarak 1826-1828 yılları arasında on sekiz bin Ermeni ailesi göç ettirilerek bölgeye yerleştirilmiştir. Bu da Sovyet Rus siyasetinin asıl yüzünü göstermesi bakımından önemlidir. XX. yüzyılın otuzlu yıllarının dalgası Batı Azerbaycanlılarının hayatında ağız izler bırakmıştır. Öncü aydınlar, halkın düşünen beyinleri "kulak", "bey", "han", "mülk sahibi", "tüccar", "yobaz", "milliyetçi" vb. vasıflarla takiplere maruz kalmışlar. "1928-1937 yılları arasında Batı Azerbaycan'da 586 Azerbaycanlı aydın kıyımına uğramıştır". Bütün bunlar Batı Azerbaycanlılarının kıyımına maruz kalmasını ve insani felaketlerin büyüklüğünü göstermektedir. Ermeni milliyetçileri oluşan bu durumdan maharetle yararlanarak çok kısa zamanda mekruh siyasetlerini hayata geçirmeye başlamışlar. Ermeniler devlet düzeyinde 1948-1953 yılları arasında Azerbaycanlıların tarihî, etnik topraklarından büyük ölçüde sürgün siyasetinin başlangıcının alt yapısını hazırladılar. Ve 1988 yılında yaptıkları büyük kıyımlarla monoetnikleştirme (monoermenileştirme) planını tarihin ibret dersi seviyesinde gerçekleştirdiler. Böylece Batı Azerbaycan gibi büyük ve zengin medeniyet ocağı dünyanın gözü önünde parçalanıp yok edilerek tarih sahnesinden silindi.

Anahtar Kelimeler: Çar Rusya, Kafkasya, İşgal, Türk toplumu, Zengezur, İrevan, Ahıska, Ermeni problemi.

REASONS FOR RUSSIANS' DIFFERENT ATTITUDES TOWARD AZERBAIJANI TURKS

Abstract: The process going on throughout the XIX century is characterized by the map of complex situations and cunning plans developed by the empire in the administrative division of Azerbaijan as a geographical region. The issue of armenianization, as the most insidious point of this process, was developed against the Turkish society (there are other societies) in the geography of the entire region, focusing on the essence of the political-ideological system in the Caucasus. The Armenian factor stood as the basic principle in the management concept of the empire against the Turks, Georgians, Abkhazians, and Avars. In essence, the policy directed against the entire Turkic communities in the Caucasus, the organizations of the Armenians who were deliberately moved to the region from the end of the 19th century and the beginning of the 20th century,

* Doktor, Bakü Avrasya Üniversitesi, e posta: yeniavrasiya@gmail.com

 ORCID ID: 0000-0002-4560-310X

political processes observed with conflicts, territorial claims, etc. resulted in the raising of such issues. In the empire's concept of occupation, changing the demographic landscape and the resettlement policy were always focused on as a goal. By facilitating the process of settlement of Armenians from different regions of Iran to Western Azerbaijan and Karabakh, as well as other areas, the basis for the subsequent periods of political strategy was created. Before the occupation of Tsarist Russia and after the occupation, for example, in the 1812 census, the local population decreased to three thousand, while the number of Turks was more than ten thousand. The subsequent process is mostly characterized by the migration of Armenians. Armenian flows started from Iran, Turkey, South Azerbaijan to North Azerbaijan in the first decades of the 19th century with the occupation of Russia. For example, the resettlement of eighteen thousand Armenian families in 1826-1828 determines the progress of the process. The wave of the 30s of the 20th century left a heavy mark on the lives of West Azerbaijani Turks. Advanced intellectuals, the thinking minds of the people were persecuted with names "kulak", "bey", "khan", "landlord", "golchomag", "superstitionist", "nationalist", etc. Armenian nationalists skillfully used the current situation to implement their insidious policies. In 1948-1953, they prepared the theoretical concept of the way to mass deportation of Azerbaijanis from their historical-ethnic lands and with the massacres of 1988. They realized the plan of mono-ethnicization (mono-armenianization). A great and rich center of culture like Western Azerbaijan was destroyed in front of the eyes of the world and erased from the scene of history.

Keywords: *Tsarist Russia, the Caucasus, occupation, Turkish society, Zangezur, Goyche, Iravan, Akhiska, the Armenian problem.*

Rusya-İran (1826-1828) ve Türkiye-Rusya (1828-1829) savaşlarının Rusya'nın lehine sonuçlanmasıyla Çarlığın Kafkasya'daki hâkimiyeti yayılarak sağlamlaşmıştır. İşgale uğrayan yerler ise tarihî Türk toprakları olmuştur.

Rusya'nın Kafkasya'yı işgalden sonra Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi olgusu oldukça gizli yürütülen ve sinsi bir planın ilk adımı idi. Tarihî belgeler Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesinin asıl gayesini açıkça ortaya koymaktadır. Son iki yüz yılda meydana gelen olaylar Kafkasya'da yalnızca Azerbaycan Türklerine yönelik değil genel karakterde Türklere karşı yöneltilmiştir. Bunun asıl gayesi de Asya'da yaşayan Türklere Azerbaycan ve Anadolu Türklüğünün coğrafi bağının koparılması ve arada bir tampon Ermeni devletinin yaratılması idi.

Büyük devletlerin Ermeni konusuyla yakından ilgilenmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı 19. yüzyılın sonlarına doğru kendini göstermiştir. Rusya anılan büyük devletlerden biri idi ve kendi emperyalist gayesi için Ermenileri maşa gibi kullanma arzusunda idi. Başta İngiltere, Fransa ve Amerika olmak kaydıyla batılı emperyalist devletler de Ermenilerden yararlanmak gayesini taşımış ve kendi gayelerine hizmet edecek Ermeni grupları oluşturmuştur. Ancak hiçbir devlet Rusya kadar Ermenileri kendi menfaatleri doğrultusunda teşkilatlandıramamış ve kullanamamıştır.

Rusya, Ermenilerden yararlanarak Kafkasya, Anadolu ve Yakın Doğu'da büyük nüfuz kazanmayı asıl gaye edinmiş, bundan hareketle Ermeni meselesini uluslararası alana taşıyarak Ermenileri kitleler hâlinde göç ettirip Kafkasya'da yerleştirerek bir tampon devlet oluşturmak gayesini gütmüştür (Güher-Açıkşes, 2016, s. 89).

1. Çarlığın Kafkasya Siyasetinin Detayları

Çarlığın Batı Azerbaycan topraklarını Ermenileştirmesi olgusu Kafkasya bölgesindeki siyasi ve demografik yapının değiştirilmesine hizmet etmekteydi. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarından itibaren maşa olarak kullanılacak Ermeniler teşkilatlandırılmaya ve silahlandırılmaya başlanmış, yapay olarak oluşturulan toprak talepleri ve saldırılar bölgede gerçekleştirilecek katliamların ve beşerî felaketlerin temelini oluşturmuştur.

Çarlık Ermeni toplumuna karşı oldukça himayeci ve tarafgir siyaset izleyerek kendi ideolojik-emperyalist çizgisinde yürüyen bir yönetim anlayışı benimsemiştir. 19. yüzyılın sonlarında yapay olarak başlatılan Ermeni-Azerbaycanlı çatışmaları Putilov fabrikası

işçilerinin 1905 yılındaki grevi ile zirve noktasına ulaştığında Ruslar Ermeni teröristlerini Bakü’de kullanmaya başlamış, akabinde iki toplum arasında 6-9 Şubat 1905 tarihlerinde devam eden çatışmalar başlatılmıştır. Azerbaycan’ın büyük dram yazarı Cafer Cabbarlı “1905 Piyesi” adlı eserinde bu konuyu işlemiştir. 20. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni şovenistleri belirli bir plan dâhilinde Azerbaycan Türklerine karşı soykırıma varan katliam siyaseti hayata geçirmiş ve bölgeyi Türksüzleştirme yolunu izlemiştir. (Z. Muharremov’un yazmış olduğu “Unutulmaz Sazlı Sözlü Yurdumuz” adlı eserinde işaret ettiği gibi 20. yüzyılın başlarında Ermeni milliyetçileri Azerbaycan Türklerini tarihî topraklarından planlı biçimde katliamlar yürütüp soykırıma varan vahşiliklerle çıkarmaya başlamışlardır.)

“Aslında Göyçe bölgesindeki Türklerin zorla göçe tabi tutulması 1828-1829 yıllarından başlamış ve bu süreç aşamalı biçimde devam ettirilerek 1905 yılında Ermeni ve Azerbaycan Türkleri arasında çarpışmaların meydana gelmesine zemin hazırlanmış, masum halka karşı yapılan saldırılarda sayısız kanlar akıtılarak kurbanlar verilmiştir” (Məhərrəmov, 2011. s. 5).

Aşama aşama büyüyen bu olaylar Rusya’nın emperyalist amaçlı çizgisi doğrultusunda hem Çarlık hem de Bolşevik Rusya döneminde aynen devam ettirilmiştir. Çarlığın Kafkasya siyasetinin detayları aşağıdaki gibi karakterize edilebilir:

1. Azerbaycan’ın Çarlık tarafından işgalinden sonraki dönemde uygulanan göç ettirme siyasetinin temel prensipleri;
2. Siyasi anlamda Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesinin asıl gayesine örnek oluşturan manzarası;
3. İdeolojik çizgi doğrultusunda yürütülen işlerin emperyalist gayesinin devlet seviyesinde kavramsallaştırılması;
4. Coğrafi yönden Ermeni göçlerinin bölgeye yönlendirilmesinin gayesi ve oluşturduğu düşünce;
5. Bu sürecin temelinde belirlenerek hayata geçirilmiş bir planın Azerbaycan Türklerine karşı gelecekte bir vasıta olarak kullanılabilirliği;
6. Güney Kafkasya örneğinde Ermenilerin yaptığı katliamların oluşturduğu düşünce ve terör yapılanmalarının genetik formülü;
7. Sovyet döneminde Ermeni tipinin ideolojik çizgi seviyesinde oluşması vb.

Çarlık döneminden başlayarak Ermenilerin devlet siyaseti seviyesinde organize biçimde çeşitli yerlerden göç ettirilerek Azerbaycan topraklarında yerleştirilmesi süreci Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesinden sonra daha da agresifleştirilerek devam ettirilmiştir. Zengezur, Göyçe, İrevan, Ahıska vb. bölgelerde yürütülen ikiyüzlü siyasetle Ermeniler aşırı derecede korunmuş, terör estirmelerine göz yumulmuş ve Türk toplumuna karşı devlet terörü niteliğindeki yönetsel baskılar kendini göstermiştir. Lokal seviyede meydana gelen çatışmalarla Ermeniler terör yapılanmalarına yönelmiştir. Türk kültürüyle ilgili olan bütün anıtlar saldırılara maruz kalmış, önceleri gizli olarak yürütülen çalışmalar bir müddet sonra açıkça yürütülmeye başlanmış ve yapay olarak oluşturulan sahte belgelerle buraların Ermeni yurdu olduğu iddiaları yüksek sesle dile getirilerek bölgede mono-etnik bir Ermeni toplumunun yaratılması hayata geçirilmiştir. B. Kurbanov Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı yürüttüğü soykırım siyasetinin tarihin çok eski dönemlerinden başlatıldığını tarihî belgelerle ispat etmiştir. *“Ermeni Taşnaksütyun partisine bağlı teröristlerin Azerbaycan’ın Nahçıvan, Zengezur, Şamahı, Ağdam, Şuşa, Bakü, Gedebe, İrevan bölgesi, Eçmiedzin kazasının Uşa Azeri, Kütüklü, Koşabulak, İrgü gibi yerlerde yaptıkları vahşilikler”*

(Qurbanov, 2009, s. 5) Rusya'nın Ermenilerden kendi menfaatleri doğrultusunda yararlanması onların emperyalist siyasetlerinin temel prensibinden kaynaklanıyordu. İrevan, Eçmiedzin, Zengezur, Dereleyez, Dereçiçek, Karabağ, Nahçıvan, Şamahı, Gence, Tiflis ve Bakü'de meydana gelen terör olayları sonucu oluşan karışıklıklar bu olayların belirli gayeler doğrultusunda planlandığının göstergesi idi. Örnek olarak 1918-1920 yıllarında Göyçe Gölü'nün doğu ve kuzey sahillerinde bulunan Azerbaycan köylerinin 84 tanesi yerle bir edilmiş, buralarda yaşayan masum halkın çoğu gaddarcasına katledilmiştir. *“Basarkeçer bölgesinin 22 köyünde 115 binden fazla hane bir haftalık gibi kısa bir zamanda yağmalanmış, kadın-erkek demeden katledilmiş ve canını kurtaranlar her şeyini bırakarak Gence ve Cavanşir kazalarına ve diğer yerlere sığınmıştır”* (Məhərrəmov, 2011, s. 6). Zengezur'da, Mıgri bölgesi örneğinde meydana gelen olaylar tarihin acı tecrübesi ve Türklere karşı yürütülen emperyalist siyasetin tipik örneklerindedir. Çarlık Rusya 1831-1918 yılları arasında halkının %90'ından fazlasını Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu Batı Azerbaycan'ın (bugünkü Ermenistan) etnik yapısını kesin olarak değiştirme gayesinden başka hiçbir şey düşünmemiştir. Benövşepuç, Buğakar, Düz Kışlak, Aldere, Emrekar, Eynezir, Lehvaz, Maralzemi, Merze, Mülk, Tağemir, Tuğut, Tey ve diğer köylerde meydana gelen olaylar tarihî süreçte bölgeyi Türklere temizleme siyaseti doğrultusunda yürütülen emperyalist metodu bütün yönleriyle ortaya koymaktadır. Hidayet Orucov'un *“Burdan Min Atlı Keçdi”* eserinde vurguladığı gibi Mıgri bölgesinin halkının Orta Çağlara kadar tamamı Azerbaycan Türklerinden ibaret olmuş, 16. yüzyılın başlarından başlayarak yavaş yavaş buraya yönelik Ermeni göçleri izlenmiştir. 1918 yılında Rusya'nın maşasına dönen Andranik'e bağlı teröristler Zengezur bölgesinin diğer yerleri gibi Mıgri'deki Azerbaycan köylerini de yerle bir etmiş, masum halkını soykırıma tabi tutmuş, canını kurtaranlar ise Aras ırmağını geçerek Güney Azerbaycan, Nahçıvan ve Zengilan'a kaçmaya mecbur olmuştur. Zengezur bölgesinin yöneticisi Gence valisine 15 Aralık 1918 tarihinde yolladığı 745 numaralı raporu ve 114 numaralı telgrafında Andranik'in Mıgri bölgesinde yaptığı katliamlar ve soygun olayları şu cümlelerle tasvir edilmiştir: *“İngiliz-Fransız temsilcilerine verilen vaadin aksine Ermeniler başta Andranik olmak kaydıyla otuzdan çok Türk köyünü yerle bir etmiş, yakıp yıkmış ve yağmalamıştır. Köylerin sakinlerinden kaçmaya fırsat bulamayanlar kılıçtan geçirilmiştir”* (Orucov, 2016, s. 149).

Azerbaycan topraklarında monoetnik Ermeni toplumunun oluşturulması siyaseti Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalinin ilk günlerinden itibaren başlamıştır. Bu sürecin tarihî manzarası Türkmençay Antlaşmasında yansıtılan *“Ermenilerin tarihî Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesine hiçbir engel çıkarılmaması”* şeklindeki madde ve daha sonraki dönemlerde çeşitli süreçlerde verilen kararlar Çarın emri ile Tiflis valiliği tarafından yürütülen olaylar emperyalizmin asıl simasını ifşa etmektedir. Yirminci yüzyılın ilk yıllarından başlayarak Azerbaycanlı aydınlardan başta Feridun Bey Köçerli, Nesip Bey Yusufbeyli, Fethali Han Hoylu ve diğerlerinin gizemli biçimde katledilmeleri, 1905 ve 1918 yıllarında hayata geçirilen katliamlarla Türk köylerinin yağmalandıktan sonra yakılıp yıkılmaları sonucu tarih sahnesinden silinmeleri yürütülen tarihî-siyasi süreçlerin dinamik manzarasını ortaya koymaktadır. Trans Kafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti İşçi, Köylü, Kızılordu, Bahriyeli Milletvekilleri Sovyeti Merkezi Komitesinin 18 Şubat 1929 yılında yaptığı toplantının 3 numaralı protokolünde *“Nüvedi, Ernezir ve Tuğut köyleri Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Cebrail kazasından alınarak Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin Mıgri kazasının yönetimine geçsin”* şeklinde direktif verilmiştir. Sürecin sonraki dönemlerinde çeşitli seviyelerde konuya ilişkin müzakereler yapılmış, karşı çıkılmalar olmuştur. Örnek olarak 26 Kasım 1968 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkezî Komitesi bürosunda konuya yeniden bakılmış ve çeşitli sınırlar halkın karşı çıkmasına bakılmaksızın Ermenilerin lehine kararlaştırılmıştır.

Yirminci yüzyıl Azerbaycan'ın sosyo siyasi, tarihî, edebî kültürel ve sanatsal düşüncesinde özel bir yere maliktir. Çarlığın imparatorluk boyunca sebep olduğu dalgalanmalar, Cumhuriyet'in kurulması dönemindeki olayların karmaşıklığı, Bolşeviklerin Çarlık Rus imparatorluğunun siyasetini devralarak daha acımasızca yürütmesi ve gayri Rus halklara karşı yürüttüğü şovenist karakterli etnik siyaset, Sovyet döneminde kolektifleştirme adı altında millî ögelere yapılan tecavüzler ve 1937 yıllarında Stalin'in emriyle başlatılan sürgün ve kırgın dalgası, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan karmaşık durum ve alınan kararlar, 1948 yılında Azerbaycan Türklerinin Batı Azerbaycan'dan (Ermenistan) kitlesel biçimde zor kullanılarak göç ettirilmesi, 1968 yılında komünist yönetim tarafından hayata geçirilen tedbirler paketi ve 1980 yılları boyunca meydana gelen dalgalanmalar sürekli olarak Azerbaycan Türklerinin aleyhine olmuş ve bu olaylar belirli bir plan dâhilinde yürütülmüştür.

2. Sovyetler Birliğinin Türk Halklarına Karşı Devlet Siyaseti

Sovyetler Birliği'nin Türk halklarına karşı son derece olumsuz yaklaşımı tamamen farklı bir konudur. Örnek olarak Ahıska-Ahılkelek Türklerinin 1828-1829 yıllarında topluca sürgünü, 15 Kasım 1944 yılında göçürülme adı altında yürütülen sürgün, Kırım Türklerinin 18 Mayıs 1944 tarihinde bir gecede hayvan katarlarına balık istifiyle doldurularak topluca sürgünü Rus imparatorluğunun ister Çarlık ister Sovyet adıyla yürütülen Rus devlet siyasetinin ideolojisi mahiyet itibarı ile tamamen Türk milletine karşı hayata geçirilmiştir. Devlet Savunma Konseyi'nin 31 Temmuz 1944 yılı kararının bütün yönleriyle geride herhangi bir delil bırakmamak kaydıyla yürütülmesi Sovyet Rus İmparatorluğunun ideolojik karakterinin korkunç simasını ifşa etme yönünden esas belge niteliğindedir.

Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin sınırlarını korumak gayesi ile Devlet Savunma Konseyi aşağıdaki kararları almıştır:

1. *Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınır bölgesinde olan Ahıska, Espince, Adıgün, Ahılkelek, Boğdanovka bölgelerinde yaşayan Türk, Kürt ve Hemşinliler de dahil olmak kaydıyla 86 bin kişiden kırk bini Kazakistan'a, otuz bini Özbekistan'a, on altı bini de Kırgızistan'a sürgün edilsin.*

2. *Bu sürgün işleri Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İçişleri Bakanı L. Beriya'ya havale edilmiştir.*

3. *Sürgün 14 Kasım 1944 tarihli kararla belirlenmiştir (Soverşenno sekretno, 1944, s. 6).*

Görüldüğü gibi Bolşevik sistemin belirlediği siyasetin asıl gayesi Türk halklarına karşı yürütülen art niyetli sürecin görünen kısmı olup Ahıska-Ahılkelek ve Kırım Türkleri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan'a karşı yürütülen ve güya Ermeni taraftarı siyasetin misyonu aslında Ermeni kartından maşa olarak yararlanma gayesinden başka bir şey olmadığını göstermektedir.

14 Eylül 1829 yılında yapılan Edirne Barış Antlaşması mevcut tarihî sürecin bir belgesi olarak ortaya çıkmış ve Çarlık Rusya'nın genelde Kafkasya'da yürüttüğü siyasetin silsilesini göstermiştir. Anılan antlaşmanın maddelerinden biri Ahıska bölgesine İran ve Türkiye'den göç ettirilen Ermenilerin yerleştirilmesi ile ilgilidir. S. Piriyeve ve A. Piriyeve bir yazılarında "Cavahetya bölgesinde yaşayan halkın %92'i Ermeni'dir. Bunlar Adıgün, Ahıska, Espince, Ahılkelek, Boğdanovka bölgelerinde yerleştirilmiştir" (Piriyeve, 2003, s. 150) diye kayıt düşmüşlerdir. Gümrü'den Acarya bölgesine kadar olan topraklardaki Türklerin sürgün edilerek buralara Ermenilerin yerleştirilmesi Rusların Kafkasya siyasetinde Ermenilerden nasıl yararlandıklarını göstermektedir. Türklere karşı dünya genelinde yürütülen yapay "Ermeni Meselesi" Rusya'nın emperyal anlamda yürüttüğü idealde bir model olarak kabul görmüştür.

Çarlığın Kafkasya'yı işgali ile birlikte atılan ilk adımlardan başlayarak imparatorluğun çöküşüne kadar geçen zaman zarfında ve Sovyetler Birliği döneminde Ermeni

kartından yararlanma devletin genel ve vazgeçilmez prensibi olarak belirlenmiştir. Göyçe, Zengezur ve İrevan gibi kültür ocaklarının tarihi en eski çağlara kadar varan bir coğrafyayı vatan yapma anlayışına darbe indirilmesi asla kabul edilmemiştir. Siyasi ve toplumsal olarak gerekli reaksiyon gösterilmiş ve halkın hafızasında bu problem çok yönlü ve bilinçli biçimde takip edilmiş, her fırsattan yararlanılmış, ulu cetlerden kalan vatan topraklarının tekrar elde edilmesi millî bir gayeye dönüşmüştür.

Ermenilerin Kafkasya bölgesine yerleştirilmesi süreci Çarlık döneminde bir aşama olarak göze çarpsa da tarihî yönden yirminci yüzyıldan başlayarak Ermenilerle ilgili siyaset dünya arenasında çok yönlü ve çeşitli alanlarda yürütülmüştür. Meseleye tarihî yönden bakıldığında şu başlıklar ön plana çıkmaktadır:

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden sürecin genel manzarası;

1905 yılında başlayan Ermenilerin Türklere (Müslüman) karşı yürüttükleri saldırılardan 1918 yılında meydana gelen olaylara kadar olan dönemdeki sosyo siyasi süreçlerde kullanılan Ermeni faktörü; (Burada asıl vurgulanmak istenen konu şudur: Ruslar resmî belgelerde Türklere için kasti olarak “Müslüman” terimini kullanarak ideolojik bir yol izlemiş ve bütün resmî yazışmalarda bu terime âdetâ meşruluk kazandırmıştır. Rusların bu konuda güttüğü asıl gaye Azerbaycan Türklerini millî kimliklerinden uzaklaştırmaktır. Türkiye'nin bazı tarihî kaynaklarında Azerbaycan Türklerini “Kafkasya'nın Müslüman halkı” olarak kaydetmesi son derece üzücüdür ve hatalıdır).

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Ermenilerin yürüttüğü ihanet ve soykırım olayları;

Sovyetler Birliğinin ideolojik sisteminde belirli coğrafyaların Ermenileştirme siyasetinin genel karakteri ve gayesi;

1920-1930 yılları arasında Sovyet yönetiminin kolektifleştirme adı altında hayata geçirdiği faaliyetlerde Ermeni faktörü;

Stalin döneminde uygulanan katliam ve sürgün sürecinde her olayın Ermenilerin eliyle yürütülmesinin tercih edilmesi; (1944 yılında 100'den fazla Azerbaycanlı aydının komünist rejim tarafından yok edilmesiyle sonuçlanan Boraltan Köprüsü Faciası adıyla anılan ve milletimizin tarihinde eşine, benzerine rastlanmayan bir olay yaşanmıştır. Bu felakette Stalin ve Ermenilerin parmağı olduğuna şüphe yoktur. Boraltan Köprüsü faciası esnasında askerlik görevini yapan **98 yaşındaki Bekir Doğan** orada yaşananları şöyle anlatmıştır: *"Biz bunları köprüden teker teker isimleri okunarak teslim ettik. Sürüye sürüye köprüden geçirildiler. Allah kimseye öyle bir manzarayı görmeyi nasip etmesin. Zaten elimizden alıp götürdüler. Karşıya geçince 'Hoş geldiniz.' demiyorlar. Ellerinde ne varsa süngü mü tüfek mi, vurduğu zaman 'Allah' diye bağıryorlardı. Rusların ellerine geçtikten sonra biz uzaktan bakıyoruz, öyle bir muamele ki, hayvana yapılmayacak bir muamele. Haksız, insafsız, vicdansız bir muamele... Hepsini sıraya dizdiler makineli tüfekle taradılar. Mısır sapı gibi hepsi yere yığıldı."*(Cumhuriyet gazetesi 26.05.2023).

Bu olay birçok kişi ve yer tarafından belirli gayeler doğrultusunda dile getirilmiştir. Dönemin Adalet Bakanı ve Edirne Milletvekili Rüknettin Nasuhioğlu'nun mecliste konuşuyla ilgili bilgilendirilmesi Atatürk Ansiklopedisi'nde “Boraltan Köprüsü Faciası” bölümünde aşağıdaki gibi yer tutmuştur:

“Muhterem arkadaşlar, sorulan hususlar hakkında Dışişleri, İçişleri ve Millî Savunma bakanlıklarından alınan bilgilere göre:

İkinci Cihan Harbinin başından itibaren memleketimize muhtelif devletler tabiiyetini haiz askerî şahıslar iltica etmiş ve bunlar bitaraf bir Devlet olmamız itibarıyla harbin sonuna intizaren Yozgat'ta kurulan kampta enterne edilmişlerdir.

23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya karşı harp ilân etmemiz üzerine, müttefiklerimiz arasında yer almış bulunan Sovyet Rusya kendi tebaasından olan askerî

mültecilerin iadesini istemiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığınca Başbakanlığa yazılan 22.V.1945 tarihli tezkerede, Almanya ve Japonya ile harp hâline geçmemizden sonra memleketimize iltica etmiş olan müttefiklerimiz tebaasından asker olanların müttekabiliyet şartıyla iadelerinin uygun olacağı teklif edilmiştir. Keyfiyet Bakanlar Kurulunca incelenerek neticede ittihaz olunan Mayıs 1945 gün ve 3/2563 sayılı kararla; ‘Almanya veya Japonya veya her ikisi ile harp halinde olan devletler uyruğundan memleketimizde bulunan mültecilerin yalnız askerlik hizmetine mensup olanlarının müttekabiliyet esası çerçevesinde iade edilmeleri’ tasvip edilmiştir. Bu karar mucibince ve Ankara’daki Sovyet Sefareti ile müttekabiliyet esasını tespit eden bir nota teatisi suretiyle (237) Sovyet askerî mültecisinden (195) i ilk parti olarak 6.VIII.1945 tarihinde Tıhmıs kapısından Sovyetlere iade edilmiştir. Fakat Sovyetlerin, Rusya’ya iltica etmiş olan bir subayımızla iki erimizi, izlerinin bulunmadığını beyanla geri vermedikleri ve bu suretle müttekabiliyet esasını ihlâl ettikleri cihetle, müttekabisinin ve ilk partisinin sevki esnasında yolda kaçan birkaç kişinin iadesinden vaz geçilmiştir. Bundan sonra Başbakanlığın tensibiyle Dışişleri, İçişleri ve Millî Savunma bakanlıklarının temsilcilerinden kurulan komisyonca tanzim olunan rapor Bakanlar Kurulunun 1.IX.1947 tarihli toplantısında incelenerek, komisyon raporuna göre işlem yapılması uygun görülmüş ve böylece Yozgat kampının dağıtılarak yurdumuzda kalmayı arzu edenlerden Türk ırkından olanların vatandaşlığımıza alınması esası kabul edilmiştir.”

1948 yıllarında Sovyet İmparatorluğunun Azerbaycan Türklerini kitle hâlinde zorla göçe tabi tutarak Türklerin tarihî topraklarının Ermenileştirilmesi;

1984-1988 yılları arasında Azerbaycan topraklarının Ermeniler tarafından işgal edilmesinin yeni ve son aşamasının göz önüne serdiği manzara, mono etnikleştirme siyasetinin gerçekleştirilmesi vb.

Bütün bu olaylar, sürecin yürütülmesinden önce ve yürütüldüğü dönemlerde belirli bir ideolojik gayenin hayata geçirilerek meşrulaştırılmasına yönelik olmuştur. Azerbaycan Türkleri de bu olaylar karşısında millî hafızalarını sapasağlam tutarak mitolojik tarihî bilincin canlanmasını sağlamış ve millî kültür kodlarını kutsal değerler toplamı şeklinde algılayarak korumuş, bunlar da millî birlik temelinde kendini göstermiştir. Azerbaycan Türkleri toplum olarak bu süreçlere karşı kendi tavrını geliştirmiş, bazı dönemlerde siyasi hakimiyetin meydana gelen olaylar karşısında tereddüde düştüğü dönemlerde ona karşı en sert biçimde reaksiyon göstermiştir. Bazı yöneticilerin tereddütlü davranmasının nedeni de iki yüz yıl zarfında halk üzerinde kurduğu baskı, sürgün ve katliam olaylarının oluşturduğu korku ile birlikte Rus yönetimine bağlı olabilecek şahsiyetsizlerin stratejik görevlere atanmasından kaynaklanmıştır. Toplumun millî aydın kesiminin geneline yakını ise İrevan, Zengezur, Karakilise, Pembek, Hallavar, Gümrü, Göyçe gibi Türklerin en eski kültür merkezlerinden yetişmiştir. Azerbaycan Türklerinin zengin folkloru, etnik kültür vasıtaları, millî arkeolojisi Sovyet döneminde halkın kendi millî kimliğine sarılmasında hayati önem taşımıştır. Hilekâr Ermeni siyasetinin gemi azya aldığı dönemlerde halk tek bir yumruk gibi birleşmiş, millî aydınların haykırırları (örnek olarak merhum şair Hüseyin Arif’in “Göyçeliler dağılmayın Göyçe’den/Men Arif’em vasiyetim sizedir/Göyçeliler dağılmayın Göyçe’den” şiiri (Niyazlı, 2018, s. 29) Ermenilerin mono etnik toplum oluşturma siyasetine karşı yıkılmaz bir kale gibi yükselmiştir. Yalnızca bu örnek bile Azerbaycan Türklüğünün millî mantalitesini ve psikolojisini açıklar niteliktedir. Tarih, millî hafıza, kutsal törenlerin toplumda oluşturduğu atmosfer, düşman tipi ve ona karşı tek bir noktadan hareket etme anılan dönemlerin genel manzarasını canlandırma yönünden son derece önemlidir.

Yirminci yüzyılda Ermeni saldırılarının ardı arkası kesilmeyen ve bölgenin Türksüz hâle getirilmesini gaye edinen süreçte Azerbaycan yönetimine getirilen Rus taraftarlarının eliyle başlatılan en son süreç 1988 yılında başlayan saldırı olayları ile son aşamasına ulaşmıştır. Hidayet Orucov, 1988 yılı Kasım ayında başlayan olaylarda iki yüz binden fazla

Azerbaycan Türkünün ulu cetlerinin topraklarından güç kullanılarak çıkarıldığını, her türlü mahrumiyet ve baskılara rağmen yılmadan iki yıl dokuz aydan fazla bir zaman zarfında direnen Nüvedi köyünün Ermenileştirilen Batı Azerbaycan'da milli varlığını koruyarak yegâne Azerbaycan Türk köyü olarak mücadelesini yürüttüğünü kaydetmiştir. 8 Ağustos 1991 tarihinde Ermeni ordu birlikleri Kızılordu'nun desteğini alarak Nüvedi köyünde yaşayan (1979 yılı sayımına göre) 1700 Azerbaycan Türkünü son neferine kadar çıkararak sürmüştür (Orucov, 2016, s. 167-168). Yirminci yüzyılda üç defa 1905, 1918, 1988 yıllarında karşılaşan Nüvedi ve diğer Batı Azerbaycan köyleri Türkün eşi benzeri olmayan kültür merkezleri Sovyet Rus İmparatorluğu'nun yürüttüğü siyasetle insanlığa yakışmayan ıstıraplarla, soykırımlarla karşılaşmış ve cetlerinden yadigâr kalan ocaklarını terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sovyet Rus ideolojisinin çeşitli adlar kullanarak hayata geçirdiği menfur plan "Halkların Kardeşliği (!?)" sloganı ile yürütülmüş, Türk toplumuna insanlığa yakışmayan baskılar uygulanmış, kitlesel katliamlar ve sürgünler gerçekleştirilmiş, ancak Azerbaycan Türkleri vatanını koruma içgüdüleriyle ve millî köküne bağlılığı ile mücadelesini her dönemde yürütmüştür. Yazılan edebî eserler ve sözlü kültür öğeleri hayata geçirilen soykırım, etnik temizleme ideolojisine karşı yürütülen mücadeleleri yansıtmaktadır. Yazılan her şiirde, her makalede, her tiyatro eserinde halkın tek bir yumruk gibi birleştirilmesi gaye edinmiştir. Sözlü edebiyatta bu millî mücadeleyi yansıtan her türlü rengi yansıtan türküler, maniler, rivayetler, efsaneler, masallar, destanlar, atasözleri gibi zengin öğeler oluşturulmuştur. "Vatan, vatan demekten ağzımda dilim yandı" manisinde vurgulanan psikolojik atmosfer, vatana duyulan özlem, hissedilen ıstırap anılan mücadelenin yarattığı klasik bir örnektir. Ayrılık, hasret, yurdun, dedelere ait toprakların kaybedilmesi yirminci yüzyıl boyunca ediplerin ve sanatçıların eserlerinde yansımaları bulmuş, edebiyat bu konuyu işlemiştir. Abbas Sihat'in "Ayıl ey ümmeti merhume, ayıl!" haykırışından sonra Samet Vurgun'un "El bilir ki, sen menimsen", Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın "Azadlıktır mene merhem, sene derman Azerbaycan", Ahmet Cevad'ın istiklal ve bağımsızlık kokan, Türkün bayrağına candan sevdalanmış şairin 1914 yılında Gence'de büyük manevi coşkuyla kaleme aldığı "Çırpınırdı Kara Deniz bakıp Türkün bayrağına" şiiri Türk dünyasının sarsılmaz kardeşliğinin, kültürel ve manevi birliğinin Rus İmparatorluğunun hayata geçirmek istediği hilekâr ve Türk birliğini organik olarak bölme girişimlerine karşı yönelmiş duygu yüklü mesajlardır.

Sonuç

20. yüzyıl Azerbaycan tarihi acılarıyla, felaketlerle, kan ve gözyaşıyla doludur. Rus imparatorluğunun yayılcı emperyalist siyasetinden kaynaklanan katliamlar ve sürgünler diğer Türk halkları gibi Azerbaycan Türklüğünün de en son 20. yüzyılda karşılaştığı dehşet sahneleridir. Ermenilerin maşa gibi kullanılarak yürütülen siyaset şekli bunun an acı ve hem de dehşetli yönlerinden biridir. Azerbaycan'ın tarihî toprakları zorla kopararak Çarlık döneminden başlayıp aşama aşama yürütülen siyaset sonucunda Sovyet İmparatorluğu tarafından Ermenilere hediye edilerek onlara devlet kurmak gibi bir hayali gerçekleştirmiştir. Bu yetmezmiş gibi o topraklarda yaşayan Azerbaycan Türkleri soykırımlarla, zorunlu göçlerle karşılaşmış ve Ermeniler için monoetnik bir coğrafya ihdas edilmiştir. Bu da yetmemiş, Zengezur, Göyçe, Dilican gibi bölgeler de Sovyet döneminde Ermenilere hediye edilerek Türkiye ile Türk dünyasının organik coğrafi bağını kesmek gayesi güdülmüş, Karabağ bölgesi bile 1990'lı yıllarda Ermeni işgaline maruz bırakılarak otuz yıl bu işgal sürdürülmüştür.

Bütün bunlar Batı Azerbaycan'da yaşanan tarihî gelişmelerin genel manzarasını, etnik temizlemenin imparatorluğun yayılcı gayesine dayandığını, Azerbaycan toprakları hesabına mono-etnik Ermenistan oluşturmanın esasını ve son olarak büyük medeniyet kurucusu olan bir halka karşı yönelik tek taraflı siyasetin formülünü, ideolojik gerçeklerin genel durumunu ortaya koymaktadır.

Beşerî özgürlükten yana olduğunu her fırsatta dile getiren Batı dünyası ise art arda yapılan bu sürgünlere, katliamlara, soykırımlara sadece seyirci olarak kalmakla yetinmiş ve riyakârlığını göstermiştir.

Kaynakça

- Devlet Savunma Konseyi Kararı (1944). "Sovershenno sekretno" gaz., Moskova: Kremlin, - 31 Temmuz 1944, - No. 6270.
- Ebru, G. *Prof. Dr. Erdal Açıkse/Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Rusların Kafkas cephesindeki Ermeni politikası*, 89-90
- Gurbanov, B (2009). Kanlı terör gün ışığında, N. Zamanov, R. Aliyev, Ş. Salimbayli, *Terörizm Kan Çilenen Toprak*. Avrupa.
- <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/boraltan-koprusu-olayi-nedir-boraltan-koprusu-faciasinda-kac-kisi-oldu-2085022>
- Maharramov, Z. (2011). *Unutulmaz sazlı-yözlü yurdumuz*. Çashioğlu.
- Niyazlı, A. M. (2018). *Ağır eller ozanyam*. Zardabi LTD.
- Oruçov, H. (2016). *Buradan bin atlı geçti*. Apostroff LLC.
- Piriyeva, S. (2003). *Türk dünyası ve anavatanım Ahıska*. Ton balığı.

Extended Summary

The policy of Armenian monoethnicization in Azerbaijani lands started from the first days of the Russian occupation of Azerbaijan. This is proven once again by the historical picture of the process, the agreement reflected in the Treaty of Turmanchay (not to create any obstacles to the resettlement of Armenians to the historical lands of Azerbaijan) and the various processes of the subsequent period, the decisions made, the vicerealty of Tbilisi, and the package of measures implemented at the governor's level. The process going on throughout the 20th century is characterized by a more insidious and sharp sphere of the issue. Starting from the first decades of the century, the terrorist acts committed against intellectuals with advanced worldviews (the mysterious murder of F. Kocherli, N. Yusifbeyli, F. Khoyski and dozens of others), the massacres of 1905 and 1918, the looting of individual villages, and erasing them from the scene of history are historical and political. determines the dynamic picture of processes. In the protocol No. 3 of the meeting of the Central Committee of Soviets of Workers, Peasants, Golden Army, and Sailors' Deputies of the Transcaucasian Soviet Federative Socialist Republic dated February 18, 1929, the villages of Nuvedi, Ernazir, and Tugut were taken from the Jabrayil district of the Azerbaijan SSR and transferred to the administrative district of the Migri district of the Armenian SSR. it is said to be given to management. The subsequent course of the process is characterized by discussions and confrontations at different levels. For example, on November 26, 1968, the issue was reconsidered in the office of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, and despite the protests of the people at various distances, the problem was realized with legalizations in the interests of the Armenians.

In general, the 20th century is a separate stage in the socio-political, historical-social, literary-cultural, artistic-aesthetic ideology of Azerbaijan. The turmoil caused by Tsarist Russia throughout the empire, the complexity of the events during the Republic period, the Bolsheviks' imperial ideology with more complex and sharp approaches to the peoples, encroachments on the national self in the name of collectivization, the merciless wave of repression of the thirty-seventh year, the complex situation of the period after the Second World War, acceptance the decisions made, the resettlement policy of 1948, the package of measures at the government level of 1968 and, finally, the fluctuations throughout the 1980s define the historical context at the imperial level as a whole, making it necessary to work out its ideological foundations at the program level.

The different (and tendentious) approaches of the Soviet era to the Turkic peoples is a separate matter. For example, the migrations of Akhıska Turks in 1828-1829, the migration of November 15, 1944, as well as the deportation of the Crimean Tatars on May 18, 1944 (the event of one night) contain the ideological essence of the empire, based on the historical state policy. The decision of the State Defense Council of July 31, 1944, with all its postulates, is a fundamental document in terms of establishing the danger of the handwriting injected into the ideological wing of the empire:

"For the purpose of protecting the state border of the Georgian SSR, the State Council of the Republic of Georgia has envisaged the following decisions.

1. Deport 86,000 people, including Turks, Kurds, and Hamshin people from Akhıska, Aspinja, Adigun, Ahilkalek, and Bogdanovka districts located on the border of the Georgian SSR - 40,000 to Kazakhstan, 30,000 to Uzbekistan, and 16,000 to Kyrgyzstan.

These exile cases are entrusted to the Ministry of Internal Affairs of the USSR, personally to L. Beria.

Let the date of exile be determined as November 14, 1944" [6].

As it can be seen, the concept defined by the political system is realized in the Akhiska Turks or Crimean Tatars as part of the process of purposeful action against the Turkic peoples. The tendentious attitude towards Azerbaijan reveals the mission of forming the Armenian type and using it as a tool.

The peace treaty of Edirne (September 14, 1829) is defined as a fact of the current historical process and clarifies the geneology of the Caucasian policy of Tsarist Russia as a whole. One of the articles reflected in the terms of the agreement is the placement of Armenians relocated from Iran and Turkiye in Akhiska Pasha. S. Piriyeva and A. Piriyevev write: "It should be noted that 92 percent of the population living in Javakheti region is Armenian. *They settled in Adigun, Ahıska, Aspinja, Ahilkalek, Bogdanovka districts*" [7, p. 150]. *The occupation by Armenians of the territory from Gyumru to the Ajaria valleys once again proves the development of the Armenian formula in Russia's Caucasus policy as a whole. The Armenian problem directed against the Turkish communities is considered as a special model in the imperial ideology of Russia.*

a) *the general picture of the process until the end of the 19th century and the beginning of the 20th century;*

b) *the Armenian factor in political and social processes from the Armenian-Turkish (Muslim) conflict of 1905 to the events of 1918; (here it should be emphasized that the Tsarist Russia started an ideological line by naming the Turkish communities in the region "Muslim" and the process was legitimized in all correspondence. The main principle and purpose of the issue was to separate the Turkish community of the region, especially the Azerbaijani Turks, from their national identity. Unfortunately, some of the history of Turkiye In his works, the Azerbaijani Turks, who are the established population of the Caucasus, were mentioned as the Muslim population of the Caucasus).*

c) *the concept of treason and genocide of the Armenian line during the period of the Azerbaijan Democratic Republic;*

d) *the general aim and purpose of the Armenianization policy in the ideological system of the Soviet era;*

d) *the Armenian issue in the activity program carried out by the Soviet administration system in the name of collectivization in the 20s and 30s;*

e) *priority given to the implementation of the process by Armenians during the period of repression;*

e) *1948 empire transfer policy and Armenianization of historical Azerbaijani lands;*

f) *In 1984-1988, the new and final stage of occupation of Azerbaijani lands by Armenians, realization of mono-ethnicization, etc.*

All this is aimed at the preparation and implementation of the ideological bases relevant to the process and before the process. The preservation of the archaic memory, the mythological layer, the old cultural code at the level of sanctity defines the ethnocosm of society as a type of imagination. Sharp differences were evident between the people's position on the processes as a community, their calls, and the exit from a unified position, and the hesitant and cautious approach of the political authorities. This was caused by the fear created by the empire in two hundred years and the tendency to appoint those suitable for it. Irevan, Zangezür, Garakilsa, Pembak, Hallavar, Gyumru, Goyche, etc., which the literary and cultural environment marks as a common memory phenomenon. geographical areas have been one of the oldest cultural centers of Turkiye.

Özkan, İ. E. (2024). Cezayir’de (Algiers) Türk’ün ve Türkçenin izleri. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 147-154.

CEZAYİR’DE (ALGIERS) TÜRK’ÜN VE TÜRKÇENİN İZLERİ

İbrahim Ethem ÖZKAN*

Öz: Bu çalışma Cezayir (Algeria) ülkesinin başkenti Cezayir (Algiers) şehrinde günümüzde kullanılan yer adlarının Türkçeye bağlantısı hakkındadır. Çalışma, söz konusu şehirdeki görevim sırasında yapılan saha araştırmalarına dayanmaktadır. Bu doğrultuda başkentteki yer adlarının tarihî ve güncel biçimleri araştırılıp tespit edilmeye çaba gösterilmiş, önceki çalışmalarda yer adlarıyla ilgili yapılan anlamlandırma ve köken araştırmaları etrafındaki birtakım hataların düzeltilmesi amaçlanmıştır. Başkentte tespit edilen kişi, meslek ve coğrafya adlarına dayalı adlandırmalar tespit edilmiş ve tarihî kaynaklar ışığında elde edilen verilerle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak burada belirtilen yer adları Türk’ün ve Türkçenin izlerinin Cezayir’in başkentinde hâlâ görülebildiğini gözler önüne serer. Bu yer adlarının kullanımı ve özellikle yer adı biçimini alan kişilerin tarihsel konumunun devam ettirilmesiyle ilgilidir. Böyle bir tercihin Cezayir ülkesinin güncel kimlik politikalarıyla bağlantılı olduğu ileri sürülebilir. Aradan yüzlerce yıl geçmesine rağmen Türk kültürünün hâlâ kabul edildiğini gösteren bu izler Cezayirli kimliğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Yer adlarının “siyasi” idareler tarafından verilmiş olması ve bunların mevcut idareler aracılığıyla devam ettirilmesi de belirli bir kimlik inşa sürecinin devamlılığına işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Cezayir, Yer Adları, Başkent Cezayir.

SIGNS OF TURKISH AND TURKISH IN THE ALGIERS

Abstract: This study is about the connection of the toponyms used today in the city of Algiers (Algiers), the capital of Algeria, with Turkish. The study is based on field research conducted during my assignment in the city. In this direction, an effort was made to investigate and identify the historical and current forms of toponyms in the capital, and it was aimed to correct some of the mistakes made in previous studies on the meaning and origin of toponyms. The names of people, professions and geographical places in the capital have been identified and evaluated by comparing them with the data obtained from historical sources.

In conclusion, the toponyms mentioned here reveal that the traces of the Turk and Turkish can still be seen in the capital of Algeria. This is related to the use of toponyms and especially to the perpetuation of the historical position of the people who take the form of toponyms. It can be argued that such a preference is linked to the current identity politics of the Algerian country. These traces have become an integral part of Algerian identity, showing that Turkish culture is still accepted despite the passage of hundreds of years. The fact that toponyms were given by "political" administrations and that they are maintained through the current administrations also points to the continuity of a certain identity construction process.

Keywords: Algeria, Toponymy, Capital City Algiers.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: eozkan@nevsehir.edu.tr

 ORCID ID: 0000-0002-3840-8242

Cezayir şehri 300 yılı aşkın bir süre Türk hâkimiyetinde kalmış olması nedeniyle Türklüğe ve Türkçeye ait birçok iz barındırmaktadır. Bugün Türkiye ile Cezayir arasında resmî yollarla kurulan ilişkilerin, bu izlerin hâlâ canlı kalmasında etkili olduğu söylenebilir. 2006 yılında Cezayir ülkesi ile Türkiye arasında yapılan ikili anlaşmalar doğrultusunda özellikle Türkçe eğitim ve öğretimi iki ülke arasındaki etkileşimin devamında önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmanın genel çerçevesinin oluşturulduğu 2020 yılında ülkenin başkentindeki Ebu'l-Kasım Sa'dallah adına Cezayir 2 üniversitesi ile Konstantin şehrindeki Emir Abdulkadir Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde Yunus Emre Enstitüsü aracılığıyla Türkçe eğitimi verilmiştir. Bu bölümlerdeki eğitim öğretim programının devamlılığı önemli ölçüde Türkiye kurumları tarafından görevlendirilen akademisyenler tarafından sağlanmaktadır. Cezayir'deki Türk ve Türkçe izleri bölgede görev yapan araştırmacıların dikkatini çekecek seviyededir.

Coğrafyanın vatan olması konusunda en önemli öğelerden birinin de yer adları olduğu dile getirilebilir. Bu çalışmanın amacı bulunulan coğrafyadaki ilgi çeken ve Türkçenin izlerini gösteren yer adlarının tespiti ve bunların Türkçe ile bağlarının ortaya konulmasıdır. Ayrıca daha önce yapılan çalışmalarda hatalı olduğu düşünülen anlamlandırma denemelerinin de düzeltilmesi amaçlanmaktadır.

Baba Oruç ve Hızır (Barbaros Hayreddin) kardeşlere karşı aradan çok yıllar geçmesine rağmen duyulan sevgi ve hatırlarına karşı gösterilen saygı özellikle dikkat çekmektedir. Öyle ki deniz kıyısına yakın bir yere kurulan bir alışveriş merkezinin (ARDİS) önünde devasa bir Baba Oruç heykeli bulunmaktadır. Türkçeye odaklanmış bir dikkatle başkentte dolaşıldığında hemen her yerde Türk hâkimiyetinin izleriyle karşılaşmaktadır.

Cezayir'in İspanyol işgalinden kurtulması için Cezayir halkının Türk denizcilerini yardıma çağırmaları ve onların da bu çağrıya icabet ederek yardıma geldikleri söylenebilir. İspanya'daki Endülüs devleti hâkimiyetinin bitmesi neticesinde burada yaşayan halka baskı uygulanıp göç ettirilmişlerdir. Bu coğrafyada yaşayan Müslümanlar bu göç baskısı sonucunda çoğunlukla Cezayir bölgesine gelmiştir. Yaşanan nüfus hareketliliği sonucunda bölge İspanya tarafından işgal edilmeye başlanmış ve önemli şehirleri tek tek İspanyollar eline geçmiştir. Bunlar sırasıyla Mersâ el-Kebir (1505), Tenes (1507), Vahran (1509), Bicâye (1510), Trablus (1510), Cezayir (1511) ve Müstagânem (1511) şehirleridir. Yaşanan bu işgal tehlikesine karşılık yerleşik Cezayir halkı bölgede oldukça etkili oldukları Barbaros kardeşlerden yardım talebinde bulunmuşlardır. Büyük kardeş Oruç Reis'in başkanlığında önce Bicâye (1512) ardından Cicel (1514) ve nihayet Cezayir (1516) İspanyollardan kurtarılarak özgürlüğüne kavuşturulmuştur (Tütüncü, 2013, s. 16). Dolayısıyla Cezayir'in bu tarihî durumunun ve onları kurtaran isimlerin yer adları aracılığıyla yaşatıldığı ve geçmişle bugün arasında böylece bir bağ kurulduğu söylenebilir.

Cezayir-i Garp olarak adlandırılan bölge yönetimi dört idari bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler "Kaid" olarak adlandırılan dört Türk tarafından yönetilmekteydi. Bunlar sırasıyla 1) Cezayir (Merkez, Algiers, başkent), 2) Garp (merkezi Maskara/Mascara 1792'den sonra Oran), 3) Şark (merkezi Konstantin), 4) Titari (merkezi Medea) yönetim bölgeleridir (Toprak, 2012, s. 228). Dayılar tarafından yönetilen idarenin merkez şehri Cezayir idari taksimatta birinci bölge olarak kabul edilmekteydi ve adı Darü's-sultan'dı (Kahraman, 1993, s. 487).

Başkent Cezayir'de (Algiers) Türk hâkimiyetinin göstergesi olarak ilk başta dikkat çeken birtakım isimler vardır. Brahim Dey (İbrahim Dayı), Bir Mourad Rais (Murat Reis), Dely Brahim (Deli İbrahim), Baba Oruç (Baba Oruç), Oruç Rais (Oruç Reis), Baba Hassan (Baba Hasan), Hassan Dey (Hasan Dayı), Hüseyin Dey (Hüseyin Dayı), Mustafa Dey (Mustafa Dayı), Baş Cerrah, Baş Terzi, Staoueli (Usta Veli) gibi öne çıkan semt ve cadde adlarını söyleyebiliriz. Bu yer adlarına bakıldığında genellikle kişi adlarıyla kurulmuş yapılar olduğu görülmektedir. Değer verilen ve sevilen kişilerin adlarını yaşatmak düşüncesiyle bu adların yer adı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Buradan yola çıkarak bölgedeki Türk ve

Türkçeye ait izlerin, bölgede yaşayan halk ile oraya gönderilen yöneticiler arasındaki etkileşimden kaynaklandığı söylenebilir. Türkleştirmenin Osmanlı tarafından bir politika olarak güdülmeye çalışıldığı düşünülürse bu izler, yöneticilerin kişisel etkilerinin bir sonucu olarak ele alınmalıdır.

Yer adı çalışmalarında coğrafyanın yalnızca geçmişine ait bilgiler edinilmekle kalmadığı iddia edilmektedir. Aynı zamanda dil, yerleşme tarihi ve coğrafyanın etnik yapısına dair bilgilere de ulaşılabileceği belirtilmektedir (Aksan, 2009, s. 101). Adbilimin özel adlarla ilgili türüne “adbilimleri” denilmektedir. Bunun sebebi bu bilim alanı içinde altalanların bulunması ve bu alt çalışma kollarının farklı araştırma ve inceleme dalları durumuna gelmesidir (Aksan, 2009, s. 99). Bu alt çalışma kollarını şu şekilde sayabiliriz.

- 1) Yer adları bilimi ya da yeradibilim (toponymie, toponymy, toponomastique)
- 2) Coğrafya adları bilimi : Akarsu adları bilimi (hydronymie, hydronymy), dağ adları bilimi (oronymie, oronymy) gibi altalanları vardır.
- 3) Kişi adları bilimi (anthroponymie, anthroponymy) (Aksan, 2009, s. 100).

Yerleşim alanlarına adların verilmesindeki etkenler araştırıldığında bütün dünyada çeşitli ortak yönelimlerin olduğu söylenilmektedir. Hemen hemen birçok ülkede yer adı verilmesinde, yerleşim yerinin durumu, konumuyla, alanda yaşamış, egemenlik sürmüş ünlü bir kişiyle, alanda yaygın meslek adlarıyla, coğrafyadaki göl, akarsu, dağ ya da bir anıtla ilgi kurulduğu ifade edilmektedir (Aksan, 2009, s. 107). Doğan Aksan ad verme eğilimlerini tespit ederken iki ana kola ayırmaktadır.

- 1) Yerlerin yerine ve çevresine ilişkin özelliklerin belirtilmesi:
 - a) Yerin yapısına, konumuna ilişkin adlar verme
 - b) Yerin ve çevresinin renk özelliklerini belirten adlar verme
 - c) Yerin bir başka yere göre durumunu, konumunu belirleyen adlar verme
 - d) Yerin ve çevresinin bitki örtüsünü, ürettiği ürünleri belirleyen adlar verme
 - e) Yerin ve çevresinin hayvanlarını belirleyen adlar verme
 - f) Çevredeki yapılara ilişkin adlar verme
 - g) Çevredeki akarsuları belirleyen adlar verme
- 2) Yerleşim yerlerine kişiyle, bireyle ilgili ad verme eğilimi:
 - a) Yerleşim yerine o yerle ilgisi bulunan bir kimsenin adını ya da sanını verme
 - b) Dinle ilgili ad verme
 - c) Mesleklerle ilgili adlar verme (Aksan, 2009, s. 107-108).

Yukarıda saydığımız yer adlarının birçoğunun yörede öne çıkan yönetici ve halk tarafından sevilen kişi adları ve bunların sanları, bunların yanı sıra baş sıfatıyla tamlama şeklinde meslek adlarıyla kurulan yapılar olduğu görülmektedir.

Türk hâkimiyetinin bir parçası olduğu söylenebilecek isimlerden biri olan Veli Dede, bugün bile Cezayir'de neredeyse “evliya” makamına yükselmiş ulvi bir kişi biçiminde değerlendirilmektedir. Veli Dede'nin adı başkentte Staoueli (Usta Veli) yer adında yaşatılmaktadır. Veli Dede'nin hatırası Cezayirli yerli ve Türk halkın hafızasına nakşedilmiş ve onun türbesi sefere çıkan denizciler ve korsanlar için ziyaret yeri olmuştur. Denizlerin hâkimi olarak gördükleri Veli Dede'yi asla unutmayan Cezayir halkı bugün dahi her Cuma günü Veli Dede'nin türbesini ziyaret ederek dertlerine derman aramaktadırlar (Tütüncü, 2016, s.15).

Bunların yanı sıra İstanbullu, İzmirli ve Mustafa Paşa gibi hastane adları da belirtilmelidir. Bu adlar da Cezayir'in hem Türk hâkimiyetinin tarihten bugüne izdüşümleridir hem de bugün için bölgeyle Türkiye arasındaki bağın sembolleri biçiminde düşünülebilir.

Başkentte liman bölgesi ve onun hemen yakınında bulunan Casbah (Kasaba) adını da burada anmalıyız. Çünkü bu bölgede oldukça yoğun Türk eserleri bulunmaktadır. Hatta bu yerleşim alanının Türklere ait olduğu da söylenebilir. Hâkimiyetleri süresince Türkler Anadolu'dan, yaşamlarını şekillendiren kendilerine has kültürel kurumları Cezayir'e

taşımışlardır. Manisa, Balıkesir veya İzmir’de nasıl vakit geçirip eğleniyorlarsa bu topraklarda da aynısını yapıyorlardı. Özellikle başşehir Cezayir’de Osmanlı Türkleri’nin yoğun olarak yerleştikleri Kasaba (Casbah) adlı bölgede bulunan evler, hamamlar, hanlar tıpkı Anadolu’daki gibiydi. Bugün bile Kasaba (Casbah) bölgesi gezildiğinde Anadolu Türk Kültürü’nün izlerinin rahatlıkla görülebildiği evlerin süslediği sokaklarda insanın kendisini İzmir’in Tire ilçesinde gibi hissetmesi son derece doğaldır. Coğrafi olarak birbirine oldukça uzak olan İzmir ve başşehir Cezayir’i birbirine bu denli yakınlaştıran sebep Türk Kültürü’dür (Gedik, 2014, s. 10).

Bu bölgede yapıldığı yerden adını alan Keçova (Keçiova) Camisi bulunmaktadır. Bu caminin hemen yanında Dayı Sarayı ve müstemilatı vardır. Keçiova Camisi TİKA tarafından aslına uygun şekilde restore edilmiştir. Bu ad, Anadolu’da da yapılan yaygın halk etimolojisi şekliyle anlandırılmıştır. Ne var ki ada yönelik yorumların hata içerdiği vurgulanmalıdır.

Gedik, bu doğrultuda söz konusu cami hakkında şunları söyler: “Keçova Câmii (Keçievi Câmii): Şehir merkezinde Kasaba bölgesinde bulunan ve XVII. yüzyılda inşâ edilen bu câminin çevresi daha önceleri keçi alınıp satılan bir pazaryeri olduğundan son derece gösterişli minarelere sahip bu camiye Keçi evi ismi verilse de bu isim zamanla telaffuz edilirken keçova şekline dönüşmüş ve günümüzde bu isimle anılır olmuştur” (Gedik, 2014, s. 14).

Bu etimolojinin doğruluğuna ihtiyatla yaklaşılması gerektiği söylenebilir. Çünkü aynı şekilde “keçi” sözüyle Anadolu’da da kurulan birçok yer adı olduğu bilinmektedir. Bu adların bazılarının ‘eti, sütü, kılı ve derisi için yetiştirilen evcil hayvan (Capra hircus)’ anlamına gelen keçi kelimesiyle bağlantılı olduğu dile getirilebilir. Ama burada ki kullanımın Hasan Eren’in “Keçiborlu” ve “Keçiören” yer adlarındaki “keçi” sözünü açıkladığı üzere bir evcil hayvan adından çok Türkçe bir sıfat olan “kiçig, küçük” sözünden gelişen “keçi” sözü olduğu iddia edilebilir. Hasan Eren bu doğrultuda şunları söyler: “Keçiborlu çevresinde daha çok keçi beslendiğine göre, Keçiborlu adının Türkçe keçi kelimesinden geldiği inancının sağlam bir gözleme dayandığı ileri sürülebilir. Ancak, benim fikrime göre, Keçiborlu çevresinde keçi yetiştirilmesi, bu adın Türkçe keçi kelimesinden geldiğini ispat edemez” (Eren, 1972, s. 77).

Bu yer adıyla ilgili olarak burada gerçekten bir keçi pazarı varsa bile yer adının “keçi” sözünden geldiğini kanıtlamaz. Çünkü ikinci sözcüğün “ev” yerine “ova” olma ihtimali akla daha yatkındır. Coğrafi olarak bakıldığında da adı geçen yerin, liman bölgesine yakın, yerleşmeye uygun küçük bir ova konumunda olduğu görülmektedir.

“Bu duruma göre, Keçiborlu adının keçi kelimesiyle birleştirilmesi bir halk etimolojisinden başka bir şey değildir. Keçiborlu çevresinde koyun yerine daha çok keçi yetiştirilmesi, eski Türkçe kiçi (kiçig) kelimesinin keçi ye çevrilmesini kolaylaştırmıştır. 1971 yazında Keçiborlu çevresinde keçi sürülerinin çokluğunu gördüm. Buna rağmen, Keçiborlu adının keçiye dayandığı ileri sürülemez. Yalnız Kiçiborlu adının çevredeki keçilerin çokluğu dolayısıyla Keçiborlu biçimine girdiği açıktır” (Eren, 2010, s. 79).

Hasan Eren’in Keçiborlu yer adı ile ilgili yapmış olduğu bu açıklamanın Cezayir şehrindeki “Keçiova” yer adı ile de örtüştüğü görülmektedir. “Keçiova” yer adında bulunan “keçi” sözünün Hasan Eren’in yapmış olduğu açıklamadaki gibi “kiçi” sözünün halk etimolojisi sonucunda “keçi” sözüne dönüştüğü ve bu şekilde kullanıldığı kanaatindeyiz. Bu bilgiler ışığında “Keçiova” yer adının Türkçe bir sıfat olan “Kiçig, küçük” sözü ve coğrafi olarak konum itibarıyla görüldüğü şekliyle “ova” sözünün birleştirilmesiyle oluşmuş sıfat tamlaması şeklinde kurulan bir yer adı olduğu görüşündeyiz. Dolayısıyla Keçova biçimiyle yerleşen yer adı kiçig+ova kelimelerinin bir birleşimi olarak değerlendirilmelidir. Örneğin Isparta’da Uluborlu adlı bir yer adının bulunması da Eren’in Keçiborlu kelimesi üzerine söylediklerini destekler niteliktedir.

Bunların dışında yukarıda bahsedilen kişi adlarına dayalı semt, mahalle ve cadde/sokak adlandırmaları şöyle sıralanabilir:

- 1) Brahim Dey (İbrahim Dayı): Bu adlandırma Cezayir Beylerbeyi olan Abdi Paşanın karısının kardeşi İbrahim Dayıya atfen verilmiştir. Cezayir'de on üç sene Beylerbeyilik ve Dayılık görevlerinde bulunmuş ve Paşa olmuştur (Kılıç, 2017, s. 434).
- 2) Bir Mourad Rais (Murat Reis): On sekizinci yüzyılda gayri Müslimlerin yapmış oldukları saldırılara karşı kahramanca yerel halkla birlikte ülkeyi savunan önemli reislerden birinin adıdır.
- 3) Dely İbrahim (Deli İbrahim Dayı): 22 Mart 1710-14 Ağustos 1710 tarihleri arasında kısa sürede olsa dayılık görevini yerine getiren yeniçeri ocağından kişinin adıdır (İlter, 1937, s. 26).
- 4) Baba Oruj (Baba Oruç), Oruj Rais (Oruç Reis): Her iki yer adı da dönemin ve bu coğrafyanın büyük Türk denizcilerinden Oruç Reis'in adına atfen kullanılmıştır.
- 5) Baba Hassan (Baba Hasan): 1671-1681 yılları arasında Cezayir'de Beylerbeyilik ve Dayılık görevlerini yerine getiren Hacı Mehmed Dayı ileri yaşta olduğu için damadı ve idarecisi Baba Hasan onun görevlerini yerine getirmiştir. Bu yer adının Baba Hasan adına atfen verildiği düşünülmektedir. Bununla birlikte Barboros Hayreddin Reis'in hem öz evladının hem de evlatlığının adlarının da Hasan olduğunu ve Cezayir'de önemli görevler yerine getirdiklerini belirtmeliyiz (İlter, 1937, s. 6-7).
- 6) Hassan Dey (Hasan Dayı): 1698 yılında yeniçeri ocağı çavuşlarından Hasan Çavuş önce Dayı sonra da Paşa olarak 1700 yılına kadar bölgeyi idare etmiştir. Onun adına atfen bu yer adının kullanıldığı düşünülmektedir (İlter, 1937, s. 22-23).
- 7) Hüseyin Dey (Hüseyin Dayı): 1683 yılında Dayılığı ve Beylerbeyiliği eline geçiren coğrafyanın en ünlü dayılarından birinin adıdır. Hacı Hüseyin Dayı adıyla da bilinen ve daha sonra İtalyanların taktığı ad ile meşhur olan, sonunda Kaptan-ı Deryalığa kadar yükselen Mezomorto Hüseyin Paşa'nın adına atfen verildiği düşünülmektedir (İlter, 1937, s. 7). Başkentte büyük bir semtin adıdır. Aynı adla Cezayir birinci liginde semti temsil eden bir futbol takımı da vardır.
- 8) Mustafa Dey (Mustafa Dayı): 1700-1705 yılları arasında Cezayir'de Dayılık ve Beylerbeyilik görevlerini beş sene süreyle yerine getiren (önce sipahiler ağası) Çatal Sakal adıyla tanınan Hacı Mustafa Dayı'nın adına atfen yer adı olarak verildiği düşünülmektedir (İlter, 1937, s. 23).

Bunların yanı sıra dönemde öne çıkan meslekler olan cerrahlık ve terzilik meslek adlarının önüne baş sıfatı getirilerek oluşturulan adlar olduğu da belirtilmelidir. Bu doğrultuda başkentte Başcerrah, Başterzi gibi yer adları da Türkçe biçimiyle bugün hâlen kullanılmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak burada belirtilen yer adları Türk'ün ve Türkçenin izlerinin Cezayir'in başkentinde hâlâ görülebildiğini gözler önüne serer. Bu yer adlarının kullanımı ve özellikle yer adı biçimini alan kişilerin tarihsel konumunun devam ettirilmesiyle ilgilidir. Böyle bir tercihin Cezayir ülkesinin güncel kimlik politikalarıyla bağlantılı olduğu ileri sürülebilir. Aradan yüzlerce yıl geçmesine rağmen Türk kültürünün hâlâ kabul edildiğini gösteren bu izler Cezayirli kimliğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Yer adlarının “siyasi” idareler tarafından verilmiş olması ve bunların mevcut idareler aracılığıyla devam ettirilmesi de belirli bir kimlik inşa sürecinin devamlılığına işaret eder.

Kaynakça

Aksan, P. D. (2009). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu.

Eren, H. (2010). *Yer adlarımızın dili*. Türk Dil Kurumu.

Gedik, A. (2014). Türk Kültürü'nün Cezayir'de etkileri (Cezayir Şehri Örneği). *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (39), 9-23.

- İlter, A. S. (1937). *Şimalî Afrikada Türkler* (Cilt 1-2). Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane.
- Kahraman, K. (1993). Cezayir. *Türkiye Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 486-489). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kılıç, O. (2017). Beylerbeyilerden dayılara Cezayir-i Garp Vilayeti/Eyaleti'nin yönetimi ve yöneticileri (16-18. Yüzyıllar). *Cappadocia Journal of History and Social Science*, 418-439.
- Toprak, S. V. (2012). Osmanlı yönetiminde Kuzey Afrika: Garp Ocakları. *Türkiyat Mecmuası*, 223-237.
- Tütüncü, M. (2013). *Cezayir'de Osmanlı izleri (1516-1830)*. Çamlıca Basım Yayın.
- Tütüncü, M. (2016). Cezayir bekçisi Veli Dede. *Düşünce ve Tarih*, 10-16.

Extended Summary

In the 2019-2020 academic year, I was assigned to the Department of Arabic Language and Literature and the Department of Turkish and Russian Language of the Faculty of Oriental Languages and Literatures at the University of Algiers 2 (in the name of Abu'l-Qasim Sa'dallah) in Algiers (Algiers), the capital of Algeria. This assignment was carried out by Yunus Emre Enstitüsü according to the agreement between both states. I spent my extracurricular time, as much as I could, walking and exploring the capital outside of Beni Messous, where we lived and attended classes. During these walks, I tried to learn the capital and, with the sensitivity of a linguist, I tried to learn the names written on the signs and the names of the neighborhoods. My interest in this subject increased considerably in the face of the names I saw.

In order to liberate Algeria from the Spanish occupation, the Algerian people called the Turkish sailors for help and they responded to this call and came to their aid. As a result of the end of the rule of the Andalusian state in Spain, the people living here were pressured and forced to migrate. Muslims living in this geography mostly came to Algeria as a result of this migration pressure. As a result of the population mobility, the region started to be occupied by Spain and its important cities were captured by the Spaniards one by one. These cities were Marsa al-Kebir (1505), Tenes (1507), Vahran 81509), Bijâye (1510), Tripoli (1510), Algiers (1511) and Müstagânem (1511). In response to this threat of invasion, the inhabitants of Algeria requested help from the Barbarossa brothers, who were very influential in the region. Under the leadership of the elder brother Oruç Reis, first Bicâye (1512), then Cicel (1514) and finally Algiers (1516) were liberated from the Spaniards. (Tütüncü M. , 2013, p. 16) Therefore, it can be said that this historical situation of Algeria and the names that saved them are kept alive through toponyms and thus a connection between the past and the present is established.

During our visits to the capital Algiers, there are a number of names that stand out at first as indicators of Turkish dominance. Brahim Dey (Uncle Ibrahim), Bir Mourad Rais (Murat Reis), Dely Brahim (Deli Ibrahim), Baba Oruç (Baba Oruç), Oruç Rais (Oruç Reis), Baba Hassan (Baba Hasan), Hassan Dey (Uncle Hasan), Hüseyin Dey (Uncle Hüseyin), Mustafa Dey (Uncle Mustafa), Chief Surgeon, Chief Tailor, Staoueli (Usta Veli). When we look at these toponyms, it is seen that they are generally established with the names of people. It is thought that these names are used as toponyms with the idea of keeping the names of valued and beloved people alive

It is claimed that toponymy studies not only provide information about the past of the geography. It is also stated that valuable information on language, settlement history and the ethnic structure of the geography can also be obtained. (Aksan, 2009, Vol. III, p. 101) The type of onomastics related to proper names is called "onomasiologie". The reason for this is that there are subfields within this field of science and these subfields have become different branches of research and investigation. (Aksan, 2009, Vol. III, p. 99) These subfields can be listed as follows

- 1) Toponomastique or toponymy (toponymie, toponymy, toponomastique)
- 2) The science of geographic names: The science of river names (hydronymie, hydronymy), the science of mountain names (oronymie, oronymy).
- 3) Science of personal names (anthroponymie, anthroponymy) (Aksan, 2009, Vol. III, p. 100)

When the factors in the naming of settlements are investigated, it is said that there are various common tendencies all over the world. In almost all countries, it is stated that the naming of settlements is related to the status and location of the settlement, a famous person who lived and ruled in the area, common occupational names in the area, a lake, a river, a mountain or a monument in the geography. (Aksan, 2009, Volume III, p. 107) Doğan Aksan divides naming tendencies into two main branches.

- 1) Specifying the characteristics of the place and its surroundings:

- a) Giving names related to the structure and location of the place
 - b) Giving names indicating the color characteristics of the place and its surroundings
 - c) Giving names that determine the status and position of a place in relation to another place
 - d) Giving names that identify the vegetation and products of the place and its surroundings
 - e) Giving names that identify the animals of the place and its surroundings
 - f) Giving names for the structures in the environment
 - g) Giving names that identify the rivers in the environment
- 2) The tendency to name settlements after a person or individual:
- a) Giving a settlement the name or reputation of a person related to that settlement
 - b) Religious naming
 - c) Giving names related to professions (Aksan, 2009, Vol. III, pp. 107-108)

It is seen that most of the toponyms mentioned above are the names of prominent administrators and people popular in the region and their names, as well as the names of professions in the form of a phrase with the adjective head.

We should also mention the port area in the capital and the Casbah (Kasaba) in the immediate vicinity. Because there are quite dense Turkish artifacts in this region. We can even say that this settlement area is a Turkish settlement area. During their rule, Turks carried their own cultural institutions from Anatolia to Algeria, which shaped their lives. Just as they spent time and had fun in Manisa, Balıkesir or İzmir, they did the same in these lands. Especially in the region called Kasaba (Casbah), where the Ottoman Turks settled densely in the capital Algeria, the houses, baths and inns were just like in Anatolia. Even today, when one visits the Kasaba (Casbah) region, it is quite natural to feel like one is in Tire district of Izmir on the streets adorned with houses where traces of Anatolian Turkish Culture can be easily seen. The reason that brings Izmir and Algeria, which are geographically quite far from each other, so close to each other is Turkish Culture. (Gedik, 2014, p. 10)

In conclusion, the toponyms mentioned here reveal that the traces of the Turk and Turkish can still be seen in the capital of Algeria. This is related to the use of toponyms and especially to the perpetuation of the historical position of the people who take the form of toponyms. It can be argued that such a preference is linked to the current identity politics of the Algerian country. These traces have become an integral part of Algerian identity, showing that Turkish culture is still accepted despite the passage of hundreds of years. The fact that toponyms were given by "political" administrations and that they are maintained through the current administrations also points to the continuity of a certain identity construction process.

TÜDAD - CİLT 7 - SAYI 2 - NİSAN 2024